

21. Türk Lügatini farklı sözlük türleri ile karşılaştırma ve düzenleme denemesi**Bekir SARIKAYA¹**

APA: Sarıkaya, B. (2021). *Türk Lügatini farklı sözlük türleri ile karşılaştırma ve düzenleme denemesi*. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, (24), 403-430. DOI: 10.29000/rumelide.990146.

Öz

Hüseyin Kazım Kadrî, *Türk Lügatini* geniş hacimli bir sözlük olarak hazırlamıştır. Kökenbilim, mukayese ve edebi örnekler içerir. Örneklerin edebi ve seçkin olması, başka sözlüklerde olmayan kelimelerin, deyimlerin, tanımların ve çeşitliliğin bulunması araştırmacılar tarafından vurgulanan ve sözlüğün beğenilen özellikleridir. Öte yandan örneklerin dikkatsiz ve yanlış yazımı, bazı lehçelerle ilgili eksik ve yanlış bilgilerin bulunması, sözlük tekniği bakımından zayıf olması vb. durumlar sözlükbilimi açısından yerilmesine sebep olmuştur. Sözlük üzerine son zamanlarda çalışılmaya başlanmış, tezler yapılmıştır. Sözlüğün basımı 2010 yılında TDK'nin gündemine girmiş, fakat kayda değer bir sonuç çıkmamıştır. Geniş hacimli eserler önce doğru okunuşu/şekli ile ortaya konmalı, sözlükbilimi tekniği bilgisayar ortamında uygulanmalı ve sözlük kullanıcılarının isteğine göre de eser okuyucusuyla buluşmalıdır. Bu çalışmada *Türk Lügatini*nden örnek olarak alınan kelimeler; genel sözlük, etimoloji sözlüğü, lehçebilim sözlüğü, deyim ve atasözleri sözlüğü vb. sözlüklerdeki kelimelerle madde başı ve iç madde yönünden karşılaştırılmıştır. Karşılaştırmada araştırmacıların sözlük üzerine yaptığı olumlu ve olumsuz tenkitler de dikkate alınmıştır. Sözlükbilimcilerin dikkati ve gayretleriyle bu eserdeki eksiklerin giderilmesinin ve yanlışların düzeltilmesinin mümkün olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Veritabanı geniş olan bu sözlüğün sözvarlığı, sözlükbilim tekniğine göre, farklı dizimler ile düzenlenip kullanıcıya sunulduğu takdirde, kolay kullanımlı bir sözlük ortaya konmuş olacaktır.

Anahtar kelimeler: *Türk Lügati*, sözlükbilimi, lehçe, sözcükbirim, dizgi deneme

The comparison of *Türk Lügati* dictionary with different types of dictionaries and an attempt on its arrangement**Abstract**

Hüseyin Kazım Kadrî prepared the *Türk Lügati* as an extremely detailed dictionary. This dictionary contains etymology, comparison and literary examples. The existence of literary and distinguished examples, the presence of more diverse words, idioms and definitions than other dictionaries are the features of the dictionary that are emphasized and appreciated by researchers. On the other hand, features such as careless and inaccurate spelling of the examples, the presence of incomplete and incorrect information about some dialects and poor dictionary technique are the features that cause them to be criticized in terms of lexicology. Studies on the dictionary have been started recently and theses have been written. The publication of the dictionary has been included in the working plans of the TDK in 2010, but no significant results could be obtained. Large-volume works should be presented with the correct reading and form, the lexicography technique should be applied in the computer environment and should be presented with different printing forms according to the user

¹ Doç. Dr., Afyon Kocatepe Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü (Afyonkarahisar, Türkiye), bsarikaya67@hotmail.com, ORCID ID: 0000-0002-9842-237X [Araştırma makalesi, Makale kayıt tarihi: 08.06.2021-kabul tarihi: 20.09.2021; DOI: 10.29000/rumelide.990146]

of the dictionary. In this study, some sample words taken from the *Türk Lügati* are compared with the same words taken from general dictionaries, etymology dictionaries, dialect science dictionaries, idioms and proverbs dictionaries. In the comparison, the positive and negative criticisms of the researchers on the dictionary were also taken into consideration. It is possible to correct the deficiencies and mistakes in this work with the attention and effort of lexicographers. The vocabulary of this large-volume, database-wide dictionary should be presented to the user with different syntax according to lexicology technique. Thus, it will become an easy-to-use dictionary.

Keywords: *Türk Lügati*, lexeme unit, dialect, lexical unit, typesetting essay

Giriş

Türk Lügati geniş oylumlu bir eser olup, Hüseyin Kazım Kadrî tarafından etimolojik, karşılaştırmalı ve örnekli bir sözlük olarak hazırlanmıştır. Birkaç kez kontrolden geçirilen eserin Garb Türkçesi bölümü hatasız ortaya konulmuştur. Türk lehçeleriyle ilgili bölümlerde ise durum farklıdır. Bu bölümler hataların çokluğu sebebiyle eleştirilmiştir. Başka bölümlerde olmayan kelimeler, açıklamalar ve isabetli tanıklar sözlük kullanıcıları için -İsmail Gaspıralı, Cemil Meriç gibi yazarlar eseri övmüştür (Öbek, 2009, s. 851-852)- faydalı olmaktadır. Yavuzaslan, sözlükbilim tekniği açısından zayıf olan bu sözlüğü Osmanlı döneminde hazırlanan Türk sözlüklerine almamıştır (bk. Yavuzaslan, 2009). *Türk Lügati* üzerine çalışma yapan Öbek, TDK'nin bu sözlüğü gün yüzüne çıkaracağını ifade etmesine rağmen henüz bir gelişme olmamıştır:

“Son olarak sevindirici bir gelişme ile sözlerimizi bağlamak istiyoruz: Süleyman Nazif’in yukarıda alıntıladığımız; hâlâ tab’ u neşr edilmemesi irfânımız için hüsrân bulunan –iki mânâsıyla da– Büyük Lûgat’i nihayet Türk Dil Kurumu, gündemine almış ve yayımlama kararı almıştır: Yayımı, iki aşamalı tasarlanmıştır: İstanbul’un dünya kültür başkenti ihtifalleri çerçevesinde (2010) gerçekleşmesi beklenen birinci aşama sözlüğün örneklerden arınmış halini kapsamaktadır. İkinci ve son aşamada ise bütün tanıklarıyla, tam metin yayımı hedeflenmiştir.” (Öbek, 2009, s. 854).

Türk Lügati üzerine akademik çalışmalar ve tezler devam etmektedir. Tarihî süreçte kişilerin başlattığı geniş oylumlu sözlüklerin genellikle bitirilemediği ve başkaları tarafından tamamlandığı görülür. Yazıldığı dönemde kontrolünün iyi yapılamaması ve baskı hataları, sözlüğün değerini düşürmüştür. Türk birliğini lisanda sağlamayı düşünen Kadrî eserinin iki cildinin, Eren’in söz konusu ettiği ve birçok sözlüğün başına gelen *posthume*² sözlük baskısı olmasına müsaade etmemiştir (bk. Eren, 1999, s. XX). Eserin son iki cildi ise Kadrî'nin ölümünden sonra basılmıştır. Kadrî zamanında yazılan eserlerin büyük bir kısmının edisyon kritiği yapılırken, *Türk Lügati* hâlâ canlandırılmayı beklemektedir.

I. *Türk Lügati* nin düzeni ve özellikleri üzerine yapılan eleştiriler

Adından çok söz edilen ve çok eleştirilen *TL*, kendine has bazı özellikler taşımaktadır. Dört cilt hâlinde yazılan eserin ilk iki cildinin Arap harfleriyle, son iki cildinin ise harf devrimi nedeniyle Latin harfleriyle basılması ilginçtir. Sözlükbilimi açısından çok eleştirilen eserin içeriği ile ilgili henüz geniş çaplı araştırma ortaya konmamıştır. Kaçalın, *TL*'nin tanıtımını yaptığı yazısında müellifin amacını şöyle açıklar: *“Müellif, eserine yazdığı uzunca önsözde amacının çeşitli Türk lehçelerindeki dil bilgisi özellikleriyle Batı Türkçesi'nin söz dizimi kurallarını ortaya koymak, Türk dillerinin bir asıldan türediğini göstermek ve bu yolla dil birliğine gitme imkânını sağlamak olduğunu söyler.”* (Kaçalın,

² Ölüm sonrası. Eserin son iki cildi *posthume* basılmıştır.

2012, s. 544). Kaçalın, dil birliğini sağlamak amacıyla yazılan *TL*'nin önemli bazı özelliklerini açıklamaya şöyle devam eder:

“Türk Lügati esas itibarıyla Batı Türkçesi'nin yanı sıra Uygur, Çağatay, Azerî ve Kazan lehçeleriyle diğer bazı lehçelerden alınmış kelimelerin etimolojik (kök esasına dayalı), mukayeseli ve edebî (örnekli) bir lügatidir. Hüseyin Kâzım, çeşitli ülkelerde ve farklı zamanlarda kullanılan Türk dilleri ve lehçeleri üzerinde durup örnekler vermiş, daha sonra Batı Türkçesi'nin alfabesi, kelime türleri ve özellikleriyle ilgili açıklamalar yapmıştır... Türk Lügati'nin tertibi elif harfinden başlayıp ye harfine kadar otuz üç harf üzerindedir... Dört büyük cilt içinde örnek olarak verilen deyim, atasözü, beyit ve cümleler müstakil birer çalışma teşkil edecek mahiyettedir... Sözlük etimolojik ve mukayeseli şekilde hazırlandığı için diğer sözlüklerden ayrılır. Madde başları kelimelerin kök biçimlerinden oluşmakta, türemiş kelimeler bunun altında verilmektedir. Sözlük maddelerinde kelimelerin çeşitli Türk lehçelerindeki biçimleri ayrı ayrı kaydedilmekte, bu maddelerle ilgili örnek metinler, atasözleri ve deyimler yazılmakta, ayrıca yabancı kelimelerin hangi kökten geldiği açıklanmaya çalışılmaktadır... Başka sözlüklerde bulunmayan birçok kelime, terkip ve terimi içermesi eserin zenginliğini ve farklılığını ortaya koymaktadır.” (Kaçalın, 2012, s. 545).

Lügatin muhtevası ve zayıf tarafları konusunda açıklanan yukarıdaki fikirlerin benzerlerini daha önce Mehmet Şakir Ülkütaşır da ileri sürmüştür: 1. Osmanlıca bakımından oldukça iyi ve zengindir. 2. Azeri ve Kazan ile Orta Asya Türk lehçelerine ait kısımlarında epeyce yanlış. 3. Bu lehçelerdeki birtakım kelimeler ya yanlış okunmuş yahut verilen tanıklar o kelimenin anlamına pek uygun düşmemiştir. 4. Lügatte bazı başı davalı kelimeler ya şahitsiz kaydedilmiş yahut hiç kaydedilmemiştir. 5. ‘Büyük’, ‘Ağaç’, ‘At’ gibi birtakım kelimeler de faydasız yere bir çok atalar sözü ve başka misallerle doldurulmuştur. 6. Lügate alınan Kıpçak, Kazan-Kırgız, Selçuk, Uygur, Oğuz, Cengiz vb. boy, kişi adları hakkında verilen etnik ve tarihi bilgiler eski kitapların yazılarını tekrarlamaktan ibarettir (Görel, 2019, s. 22-23).

II. Türk Lügati için yapılması gereken çalışmalar

TL gibi geniş oylumlu ve hatalı olan *Burhan-ı Katı* ' Lügati müellifine de yukarıdaki eleştirilere benzer eleştiriler yapılmıştır. M. Hüseyin Tebrizî; Pelevi, Deri, Pazend dillerinin kelimelerini Arapçaya bağlaması, Yunanca ve Latince kelimeleri karıştırması, şahıs ve belde isimlerinde hataya düşmesi, el yazmalarından kelimeleri yanlış okuması, hurafeleri gerçekmiş gibi vermesi ve kelime şahidi olarak şiirlerin olmaması gibi hatalar yönünden eleştirilmiştir. Yine de eserin tekrar basımı farklı araştırmacılar tarafından yapılmıştır. Araştırmacılar, -araştırmacılarından sekizinin adı ve eseri örnek olarak verilmiştir- *Burhan, Katı* ve *Burhan-ı Katı* kelimelerinin önüne *camî, katı, muhrîk, satı* gibi eklemeler yaparak eserlerine farklı isimler verip, daha hacimli ve daha doğru eserler meydana getirmişlerdir. Mütercim Asım da böyle bir çalışmanın mahsulü olarak *Burhan-ı Katı* ' *Tercümesi* isimli eseri ortaya koymuştur (Öztürk & Örs, 2009, s. XII). Aynı eleştirilere tabi tutulan Farsça *Burhan-ı Katı* böyle geliştirilirken, Türkçe *TL* ise kendi hâline terk edilmiştir. *TL* de sözlükbilim, lehçeler sözlüğü, etimoloji sözlüğü vb. bağlamda taşıdığı değerler bakımından incelenmeli, edisyon kritik yapılarak herkesin kolay erişebileceği şekilde yayımlanmalıdır. Bedros Keresteciyan hazırladığı *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğünü* etimolojik sözlük olarak adlandırmakta ve günümüzde de hatırı sayılır kullanıcısı bulunmaktadır. Keresteciyan'ın sözlüğünden alınan örnekler sebebiyle eleştirilen Kadri'nin kendi eserini *İştikaki sözlük* olarak tanıtmada haklılık payı yok mudur? Bugün birçok sözlük kullanıcısı, ulaşım ağlarında kelimeler hakkında -doğru veya yanlış olsun- Keresteciyan'ın açıklamalarına benzer basit açıklama bulduklarında beğeni ifadeleri bırakıp yetinmekte, daha ileri bir bilgiye ulaşmayı düşünmemektedir. Ayrıca divan edebiyatı araştırmacıları da, mazmunların çok iyi derlendiği, tanıkların tam ve doğru olarak

kaydedilmediği ansiklopedik sözlük *TL*'nin belli maddelerinden aldıkları şiirlerin değerinden ziyade metnin tesisi üzerinde zaman harcamaktadır.³

Başka sözlüklerde yer almayan kelimeler ve deyimler ile dikkat çeken *TL*'nin sözlükbilimi açısından değerlendirilebilmesi için yapılacak çalışmaların ilki, metnin çeviri yazısının kaynaklardan teyit edilerek ortaya konması olmalıdır. Şimdilik lügatle ilgili çalışmalar birkaç tezdin ibarettir.⁴

III. Sözlük türleri ve özellikleri

Sözlük, bir dilin (ya da birden çok dilin) sözvarlığını, söyleyiş biçimleriyle, yazımlarıyla veren, bağımsız biçimbirimleri temel alarak bunların, başka öğelerle kurdukları söz öğeleriyle birlikte anlamlarını, değişik kullanımlarını gösteren bir sözvarlığı kitabı (Aksan, 2009, s. 75). Aksan, tanımını yaptığı sözlükleri üç farklı yönden öbeklendirir: Sözlük birinci olarak dilin sözvarlığı işlenirken kullanılan dillere göre tekdilli ve çokdilli olarak ikiye ayırır. İkinci olarak dilin sözvarlığının abecesel sıralanmasına veya bir kavram etrafında kümelenmesine göre abecesel sözlükler ve kavram sözlükleri olarak ikiye ayırır. Sözlük üçüncü olarak, ele alınan sözvarlığının niteliklerine göre; a) Genel sözlükler (ortak dil, yazı dili sözlükleri, ansiklopedik sözlükler). b) Lehçebilim sözlükleri. c) Eşanlımlı, eşadlı, tersanlımlı öğeler sözlükleri. ç) Yabancı öğeler sözlükleri. d) Tarihsel sözlükler. e) Kökenbilgisi sözlükleri. f) Uzmanlık alanı sözlükleri (terim sözlükleri). g) Argo sözlükleri. h) Deyim ve atasözü sözlükleri. ı) Anlatımbilim sözlükleri. i) Sanatçı ve metin sözlükleri. j) Yanlış yerleşmiş öğe sözlükleri. k) Tersine sözlükler olmak üzere on üçe ayırır. Sözlükler kuruluş gayesine ve yapılarına göre başka türlerinin bulunduğu ifade edilir (Aksan, 2009, s. 75-83).

TL, yukarıda anılan sözlük türlerinden bir kısmının bazı kuramsal ve uygulama özelliklerini taşıdığından bu sözlük türlerine uygun düzenlenebilir ve okuyucuya sunulabilir.

IV. *Türk Lügatinin* yeniden düzeni ve farklı sözlük türleriyle düzenlenebilirliği

Bu çalışmada Kadri'nin 1900'lü yılların başlarında yazdığı ve birçok araştırmacı tarafından tenkit edilen *TL* sözlüğü, Aksan'ın tasnifindeki sözlük türlerine göre incelenecektir. Sözlükbiliminin gelişimi ve sözlük alanındaki dijitalleşme, sözlüklerin basımında bazı yenilikler ve değişiklikler yapılmasını gerekli kılmaktadır. *TL*, farklı sözlük türleri özelliklerini taşımaktadır. Sözlüğün madde başları ve içerikleri farklı sözlük türlerine göre incelenip karşılaştırılmalı, farklı teknikler uygulanmalıdır. Böylece sözlükteki bazı değerlerin ön plana çıkması ve hataların belirlenip düzeltilmesi sağlanmalıdır.

TL, farklı türdeki sözlüklerle mukayese edilmiş, sözcük birimleri örnek sözlükteki sözcük birimlere göre düzenlenmiş, belli oranlarda o sözlüğün özelliğini taşıyıp taşımadığı tespit edilmiştir. Önce tekdilli/çokdilli ve abecesel/kavramsal örnek sözlüklerindeki sözlük birimleri ele alınarak uygulama

³ İnce, Z. (2015). *Türk Lügati'nda "B" ile başlayan kelimelerle ilgili şiir örnekleri*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Atatürk Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, Erzurum.
Öbek, A. İ. (1999). *Büyük Türk Lügati'nde divan edebiyatı unsurları*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı, Edirne.
Çakır, F. (2019). *Türk lügatında c ve ç ile başlayan kelimeler ve şiir örnekleri*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı, Erzurum.
Gürgen, A. (2014). *Büyük Türk Lügatında Elif harfi ile başlayan kelimelerle ilgili şiirler* (C.I, S. 181-370) . (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, Erzurum.
Yıldıztaş, A. (2012). *Türk Lügati'nda Elif ile başlayan kelimelerle ilgili şiirler*: C. I, s. 371-559. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, Erzurum.
⁴ Görel, Ö. (2019). *Türk Lügati'nde "Dal" maddesi* (Metin-dizinler-sözlük). (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Afyon Kocatepe Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Afyonkarahisar.
Topaloğlu, N. (2018). *Türk Lügati'nda "P" ile başlayan kelimeler ve ilgili şiir örnekleri*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Atatürk Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, Erzurum.

özellikleri ortaya konmuştur. Sonra TL'deki sözlük birimleri özellikleri ve farklılıklar belirtilmiştir. Üçüncü olarak yazılış amacına, hitap ettiği kesimlere ve niteliğine göre tasnif edilen sözlüklerin sözlük biriminin uygulama şekli incelenmiş, alınan örnek sözlükteki sözlük birim uygulamaları TL'deki sözlük birimlerinde denenmiştir.

A. Türk Lügatının sözvarlığı işlenirken kullanılan tekdilli ve çokdilli sözlük özellikleri

TL, tekdilli sözlüğe örnek kabul edilebilir. Madde başı *deveran*, *dağlık* ve *dallanmak* kelimeleri tekdillilikle ilgili sözlüklerin özelliklerini gösteren örneklerdir. Bu kelimelerin anlamı anlaşılan ve günlük hayatta kullanılan kelimelerle verilmiştir: *deverān* “devr etmek, dönmek, aylanmak.” (Görel, 2019, s. 47), *dağlık* “dağları çok olan yer, dağlık” (s. 70) ve *dallanmak* “ağaç dal vermek; (mecâzen) mübalağa edilmek; iş müşkilata düşmek” (s. 76) şeklinde anlamlandırılmıştır.

Yukarıdaki örneklerle birlikte bazı madde başı kelimeler, kelime grupları ve bunların tanıkları ise; farklı bir dilin yapı özelliğini taşıdığı için, sözlüğü tekdilli olmaktan çıkarmaktadır. Bunun için “dâl” harfindeki *devlet-mend*, *dâ'ire-i istivâ*, *dâd-bağş*, *dâd-râst*, *kevkeb-i dürrî* ve *dadis* örnekleri gözden geçirilebilir:

a. Farsça yapılı *devlet-mend* kelimesine *devlet ve saadet sahibi* anlamı verilmiş, sonra Sadî'nin Farsça şiiri tanık olarak sunulmuştur (TL, II, s. 694).

هر که با اصل خود وفا نکند // نشود دوست روی و دولت مند

b. Farsça isim tamlaması *dâ'ire-i istivâ*'ya Arapça-Farsça karma yapısıyla iki karşılık verilmiş, arasına Türkçe *veya* bağlacı getirilmiştir: *dâ'ire-i nısfu'n-nehâr veya mu'addilü 'n-nehâr* gibi (TL, II, s. 683).

c. *dâd-bağş* kelimesinin anlamı ‘*adl ü dâd iden*; -*mecâzen- Allah* şeklinde verilirken tanığı Nizâmî'nin Farsça bir beyitidir (TL, II, s. 680).

بنام بزرگ ایزدادبخش // که مار از هر چیز او داد بخش

ç. *dâd-râst* kelimesi ‘*âdil, münşif* anlamı olup, tanığı Firdevsî'nin aşağıdaki Farsça bir beyitidir (TL, II, s. 680).

چو کرده شد سام برپای خاست // بگفت ای کزین مهتر داد راست

d. Madde başı *dürrî* kelimesine *parlak, münevver, rahşân* anlamı verilirken buna bağlı alt maddede *kevkeb-i dürrî* sıfat tamlamasına anlamı verilmeyen bir ayet-i kerime *كَانَتْهَا كَوْكَبٌ نُورِيٌّ*⁵ olarak yazılmıştır ve herhangi bir açıklama yapılmamıştır (TL, II, s. 716).

e. *dadis* kelimesi, *yeñi yürümeye başlayan çocuklar için kullanılır* şeklinde bir cümleyle anlamlandırılmıştır. Tanığı ise “C'est le mème mot-que le français – dada. L' expression anglaise – todade au ckild = apprendre à marcher à un enfant. Ce vocable turc. Ou sa forme, semble avoir été introduit dans cette langue, par l'intermédiaire du grec moderne. Bedrus Efendi Kerasteciyan”⁶ şeklinde ikinci bir dil olan Fransızca ile verilmiştir (TL, II, s. 680).

⁵ “... sanki inci gibi parlayan bir yıldız...” (Nur, 24/35)

⁶ “Aynı Fransızca kelime - dada. İngilizce ifade - todade au ckild = bir çocuğa yürümeyi öğretmek. Bu Türkçe kelime veya biçimi, modern Yunanca aracılığıyla bu dile getirilmiş gibi görünüyor.” Bedrus Efendi Kerasteciyan.

Yukarıdaki kısa örneklerden anlaşılacağı üzere tekdilli bir sözlük gibi görülen *TL*'deki tanıkları sadece Türk dilini bilen kişinin algılaması mümkün değildir. Örneklerdeki bazı kelime grupları ve cümle halindeki birtakım Farsça, Arapça ve Fransızca tanıklar Türkçeden farklı dil yapı özelliklerini taşımaktadır. O hâlde maddelerin bazılarına bakarak *TL* çokdilli sözlüğe örnektir denilemez. Bu sözlüğün başlığına çokdilli sözlükler gibi ikinci bir dil adı eklenemez. Eserin tamamı kavrandıktan sonra Arapça, Farsça, Kazakça, Türkmençe vb. belli bir dil veya lehçe ile ilişkilendirilerek o dil veya lehçe ile ilintili eksik bir sözlük çalışması ortaya konabilir. Böyle bir çalışma da ancak belli başlı konularda iki dilin etkileşimini ortaya çıkarmada örnek bağlamında yardımcı olabilir.

Öte yandan çokdilli sözlük Aksan'a göre tercüme için hazırlandığı gibi, dillerarası akrabalıkları tespit için (Meyer – Lübke'nin *Roman Dilleri Kökenbilgisi Sözlüğü* ve Alois Walde'nin *Hint – Avrupa Dillerinin Karşılaştırmalı Sözlüğü*) ve anında çeviri için de (Peter M. Berkman'ın derlediği İngilizce 1000 kelimenin 26 farklı dildeki karşılığı ile oluşturulan *The Concise Dictionary of 26 Languages* adlı sözlük) hazırlanabilir (Aksan, III, 2009, s. 70-71).

Hedefi Türk birliğini sağlamak olan Kadri, birbirinden ayrı yaşayan ve birbirinin dilini anlamayan aynı kanı taşıyan Türkiye, Kazan, Kazak vb. Türklerinin kullandığı kelimelerin farklılıklarını ve benzerliklerini, lehçelerin akrabalıklarını ortaya çıkarmak ister. Madde başı olarak alınan kelimenin yanına Garb Türkçesi, Kazak, Azeri gibi dil belirtildiği için, “*aynı dili konuştukları hâlde siyaset gereği birbirinden koparılmış milletlerin ortak kelimelerinin sözlüğü*” anlamında *çoklehçeli sözlük* kavramı kullanılabilir.

“*Efradını cami ayyarına mani*” bir başlık taşımayan birçok sözlük, daha kullanıma başlamadan önce anlam kargaşasına sebep olmaktadır. Mesela Eren, sözlüğünde madde başı olarak aldığı kelimeyi bütün lehçelere göre incelemiştir. Bu eserin *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü* olarak isimlendirilmesi uygundur. Ercilasun, 1990'larda SSCB'den bağımsızlığını kazanan Türklerin, Türkiye Türkleriyle anlaşabilmesini sağlayacak olan ve 7000 kelimenin 9 Türk lehçesinde karşılığını verdiği *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü* hazırlamıştır. Nüfusu bir milyondan fazla olan kavimlerin lehçelerinin alınıp diğerlerinin alınmaması (Ercilasun, 1992, s. IX), birçok Türk lehçesini bu sözlük kavramının dışında bırakmıştır. Her iki sözlük de belli kuramsal özelliklere göre yazılmıştır. Türk milletinin birliği için yazılan ve sözlükbilim kurallarına uygun yazılmayan *TL*'nin tenkit edilen özelliklerinden biri, yukarıdaki sözlüklerin aksine keyfi olarak kurala bağlı olmadan farklı lehçelerden örnekler seçmesidir. Bazen madde başları, anlamı verilmeyen Arapça, Farsça vb. gibi dillerin tanıklarıyla açıklandığı için, *Türk Lügati* çoklehçeli sözlük olma görünümünden çıkarak çokdilli sözlük görünümüne bürünür.

Özetle *TL*'nin Türk lehçeleri alanında bazı güvenilir bilgiler içerdiği söylenebilir. Lehçelere ait güvenilir bilgiler düzeltilmeli, tarihî değeri olan sözlüklerden biri hâline getirilmeye çalışılmalıdır. Sözlüğü tek başına hazırlayan Kadri, bazı maddelerde sözlükçülüğün gereğini yaparken, bazı maddelerde derlediği tanıkları işleyememiştir. Sözlüğe alınan bazı yabancı kelimelerin tanığı, Türkçe olmayan bir metin olarak karşımıza çıkar. Bu kısımları ikidillilikten kurtarmak için de yapılacak çalışmada dipnotlar, parantezler içerisinde açıklamalar ve yardımcı bilgiler sunulmalıdır. Kadri, edebiyatçılarla birlikte sözlük çıkarma işine girişmiş ama arkadaşları tarafından yalnız bırakılmıştır. Türk Lehçeleri kısımlarındaki sözlük verileri işlendiği takdirde müellifin arzusu yerine getirilmiş olacaktır. Zaten geniş çaplı sözlük çalışmaları, bireysel hazırlanabilecek ve aceleye getirilecek çalışmalar değildir.

B. Türk Lügati'nin sözvarlığı işlenirken kullanılan abecesel sözlükler ve kavram sözlükleri (adbilimsel/onomastik) özellikleri

TL'de Türkçenin sözvarlığı abecesel/elifba sistemine göre düzenlenmiştir. Bilindiği üzere tarama, harflerin sırasına göre yapılır. Sözlüklerde kelimelerin harf sırasının dizimi farklı şekillerde olur: a. Madde başının ilk harfi ve ikinci harfi. b. Madde başının ilk harfi, son harfi. c. Madde başının son harfi ve ilk harfi gibi.

Aşağıda grup halinde iki örnek ele alınmıştır. Bu örneklerdeki kelimelerin dizilişi tamamen elifba sırasına göre olup, anlamsal bir dizgi söz konusu değildir. Birinci örnek *elif* maddesinden alınmıştır: افول *ufül* “batmak”, افه *efe* “Zeybeklerin ulusu”, افیون *efyün* “bk. afyon”, اقاله *ikāle* “Pazarlığı bozma”, اکتما *ektima* “bir cilt hastalığı, egzama” (TL, I, s. 257) gibi.

Dâl harfinden alınan ikinci örnek madde başlarının dizgisi de elifba sırasına göre yapılmıştır: دالا *dala* “Kır, şahrâ; çöl”, دالا، تالا، دالا *dala, tala* “Hâli ve ıssız yer, ova, beyâbân, deşt”, دالاغ، دالاغ *dalağ, dalak*, “tîhâl”, دالاماڭ *dalamağ* “Dalamağ, ısıрмаğ”, دالاشماڭ *dalaşmağ* “Dalaşmağ”, دالانماڭ *dalanmağ* “Dalanmağ”, دالاش *dalaş* “Dalaş, gürlütü” (TL, II, s. 696) gibi.

Eserle ilgili yapılan alfabetik dizginin bozulması yönündeki eleştirilerin örnekleri ise, iç maddelerde görülmektedir. Eserde alfabetik dizgi görünmüyorsa madde içlerinin dizgisinin sistemi hakkında aşağıdaki örnekler incelendikten sonra karar verilebilir.

در *dür* madde başına ait alt maddede alınan tamlamaların madde dizgisi aşağıdaki gibi yapılmıştır: در، در dürr, dür [durr, dur] madde başı; sonra دردانه dürdâne, در ناسفته dürr-i nāsüfte, در گرنامهیه dürr-i girânmaye, در ثمین dürr-i semîn, در نفید dürr-i nefid, در خوشاب dürr-i hüş-âb, در شاهوار dürr-i şāhvār, dürr-i şehvār, در شهدهانه dürr-i şehdâne, در مکنون dürr-i meknün, در نظیم dürr-i manzüm, در منظوم dürr-i şehvār, در عدن dürr-i Aden, در یکتا dürr-i yektā, در یكدانه dürr-i yekdâne, در یتیم dürr-i yetim, در صدف نشین dürr-i şadef-nişin, در سیراب dürr-i seyrâb, در ناب dürr-i nâb, در یگانه dürr-i yegâne, در پاش dürr-pâş, در فشان dürr-feşân; dürr-perver...

İç maddelerde dürr kelimesiyle yapılan yirmi tamlamanın alfabetik olmadığı açıktır, bu maddelere 41 şiiir tanığı sunulmuştur. Tekrar iç maddede kelimenin müennesi, çokluğu ve ism-i mensubu alfabetik olmayan bir sıralama ile şöyle alınmıştır: دره dürr-e [durré], درر dürrer [durrér], درری dürrî [durrî] (TL, II, s. 714-715).

İkinci olarak madde başı دل dil kelimesini inceleyelim. Edebi değeri olan ve kendisiyle kurulan tamlamalar ara madde olarak ele alınıp, istisnasız herbiri tanık şiiirlerle açıklanmıştır. Gönül anlamına gelen bu kelimedede 197 tanık vardır; beşi nesir diğerleri şiiirdir. Madde başı dil kelimesinden sonra üç darb-ı mesel verilir, sonra tamlamalara geçilir; sırasıyla dil-ārā, dil-ārām, dil-āzār, dil-āşūb, dil-āsūde, dil-āgāh, dil-āver, dil-āzerde, dil-āşüfte; dil-āşüfte, dil-āviz, dil-āzād, dil-efrūz, dil-bāz, dil-ber, dil-beste, dil-i bî-karār, dil-pesend, dil-peziş, dil-teng, dil-teşne, dil-cū, dil-çālāk, dil-hırās, dil-harāb, dil-haste, dil-hvāh, dil-hün, dil-dār, dil-dāde, dil-düz, dil-dānā/dil-divāne, dil-rübā, dil-riş, dil-rubūde, dil-zār, dil-zinde, dil-sitān, dil-sūhte, dil-sūz, dil-sūzān, dil-şiken, dil-şir, dil-şād, dil-i nā-şād, dil-şude, dil-şikār, dil-şikāf, dil-şikeste, dil-şeydā, dil-şiken, dil-şikest, dil-şüküfte, dil-i şad-çāk, dil-furūz, dil-firib, dil-figār/dil-efgār, dil-ferā, dil-germ, dil-keş, dil-gür, dil-güşā, dil-güdāz, dil-gür, dil-mürde, dil-nişin, dil-nuvāz, dil-nālān tamlamaları ile devam etmiş, sonra dil vermek ve dil bağlamak deyimleri ve son olarak madde içi dilber ve dilberî türemiş kelimelerle son bulmuştur. (TL, II, s. 752-760). Dil kelimesinin

alt maddesi *dil-ber* kelimesinde gerçek anlam, mecaz anlam, darb-ı meseller ve tanıklar sunulmuştur. *dil-keş* kelimesinde de aynı sıralamayla gerçek anlam, mecaz anlam, terim anlam ve sonra tanıklar verilmiştir (*TL*, II, s. 760).

Üçüncü olarak madde başı *balta* kelimesi -Aşağıda ayrıntılı bir şekilde ele alınacaktır- madde başı yapıldıktan sonra ara maddeler alfabetik devam etmez. Sırasıyla darb-ı meseller, özel anlam kazanan birleşik yapılar, gerçek anlamını kaybetmeden kurulan tamlamalar, fiille biten deyimler ve türemiş olan kelimeler yer alır (*TL* I, s. 632).

Yukarıda açıklanan üç madde başına göre *TL*'de madde başı kelimeler alfabetik olarak dizilirken alt maddelerin düzeninin alfabetik yapılmadığı ve belli terimlere göre şöyle yapıldığı söylenebilir:

1. Darb-ı meseller başlığı atılıp, altında kelimenin yer aldığı cümle yazılır: *Balta degmedik ağaç olmaz ve Baltayı asdı gibi*.

2. Darb-ı mesellerden sonra özel anlam kazanan birleşik yapılar yazılır: Bu yapıyı çözmek için mutlaka öğrenilecek bilgiye ihtiyaç duyulur. Terim anlamı kazanan sözlükte tarif edilmesi gereken isim hâline gelmiştir. Tamlayan ve tamlananı bilmek tamlamanın anlaşılması için yeterli olmaz: *dil-âşüb*, *dil-âsüde*, *dil-gür* dil kelimesinin gönül olması bu tamlamaları tam anlamaya yardımcı olmaz, tamlama mecaz anlamı olduğundan tanımını sözlükten öğrenmek gerekir.

3. Gerçek anlamını kaybetmeden özel ad gibi kullanılan tamlamalar: Bunların bir kısmının anlamını verirken bir kısmının anlamını vermeden sıralaması yapılır: *Balta sapı; eger baltası; hacamat baltası...* gibi.

4. Deyimler mastar hâlinde yazılarak anlamı verilir: *dil vermek*, *dil bağlamak* gibi.

5. Türemiş kelimeler genel sözlüklerde madde başı olurken, burada madde içi olarak yazılır: *dür* madde başında *dürre*, *dürer*, *dürri*, madde başı *balta* kelimesinden sonra *baltacı*, *baltalu*, *baltalık*, *baltalamak* gibi.

Alt maddeleri abecesel dizilmeyen *TL*'de kavramlara veya alanlara göre bir düzenleme de olmadığına göre *kavram sözlükleri* türü açısından değerlendirmek mümkün değildir. Kavram sözlükleri; aynı aileden, aynı gruptan dillerde belli kavramların dile getiriliş biçimini ortaya koyma, böylece, bu dillerde ses ve biçim açısından yakınlıklar, koşutluklar bulunup bulunmadığını belirleme amacıyla ortaya konur... Alman dilcisi Franz Dornseiff'in Alman sözvarlığını 20 genel gruba ayırarak hazırladığı *Kavram Gruplarına Göre Alman Sözvarlığı* ve Recai Cin'in *Kavramlar Dizini* bu türe örnek sayılabilir (Aksan, III, 2009, s. 78).

Sonuç itibarıyla *TL*'nin madde başları dizgisi, basım hataları göz ardı edilirse, alfabetik bir sözlüktür. Alt maddelerde dizgi ise alfabetik değildir. Alt madde olan kelimelerin veya kelimelerin içinde bulunduğu grubun ve cümlelerin; darb-ı meseller, özel anlam kazanan kelime grupları, kendi anlamını koruduğu kelime grupları, deyimler ve türemiş kelimeler şeklinde sıralandığı bir düzeni vardır. Bu durum da herhalde Kadri'nin sözlük için ifade ettiği *iştikaki sözlük* anlayışının sözlükte tezahürü olsa gerektir.

C. Türk Lügatının sözvarlığı işlenirken yazılış amacına, hitap ettiği kesimlere ve niteliğine göre taşıdığı sözlük özellikleri

Sözlükler yazılış amacına, hitap ettiği kesimlere ve eserin niteliğine göre çeşitli isimler alır. Bir bilim dalına mensup olanların kendi alanlarına özel oluşturduğu sözlükler veya bir lehçeye ait sözlük bu türe örnek gösterilebilir. Genelde sözlük hazırlayıcısı tarafından adlandırılırken bu tasnife göre isim verilir. Kadri, TL'nin dibace kısmında eserin iştikakı, mukayesevî ve edebî olmak üzere üç özelliğini belirtir:

“Türk Lügati”, Garb lehçesinden başka Uygur, Çağatay, Azeri, Kazan dillerinin ve Uygurcadan ayrılan ve bu nokta-i nazardan bütün Türk dilleriyle uzak yakın bir münasebet arz eden Koybal, Yakut, Çuvaş, Kırgız gibi lehçelerin iştikakı, mukayesevî ve edebî bir Lügat-nâme’si otuz beş senelik mütemadî bir sa’yin hasılası olan bu kitabı Türk dillerinin bir asıldan türediğini göstermek ve atiyen bir “vahdet-i lisanîye”ye doğru gidilebilmek imkanını hazırlamak için yazdım.” (TL, I, s. 1).

Günümüz Türkçesiyle, “Bu sözlük etimoloji sözlüğü, lehçebilim sözlüğü ve edebiyat sözlüğüdür.” şeklinde ifade uygun düşebilir. Eser, niteliğine ve yazılma amacına göre bu üç sözlük türüne uygun olarak yazılmış mıdır? Bu mesele, sorularla ve cevaplarıyla şöyle açıklanabilir:

a. TL, dildeki sözvarlığının kökenlerini dilin bütün dönemlerine ve lehçelerine ait verilerle açıklayan sözlükler şeklinde tarif edilen etimoloji (kökenbilimi/İştikak) sözlüğü olup, kelimelerin kökü, eki ve değişimleri hakkında bilimsel metodlarla açıklamalarda bulunmuş mudur?

b. TL, dillerin veya lehçelerin karşılaştırılması bakımından ne kadar başarılıdır?

c. Edebî alana ait şiir, nesir vb. veriler fazla olduğu için eser üzerinde tez çalışmaları yapılması, acaba TL'nin edebî alana ait bir edebiyat sözlüğü olduğunu gösterir mi? Edebî kelimesinden maksat kendisinin mi yoksa seçilen örneklerin mi edebî olmasıdır?

TL'yi inceleyenlerin yukarıdaki sorulara verdikleri cevaplar pek de olumlu değildir. Eserin olumlu yönü, edebî örneklerin -her ne kadar gereksiz örneklerden yakınılsa da- iyi derlenmesi, Arapça ve Farsça bilgilerin hatasız olması ve başka sözlüklerde bulunmayan kelime, deyim ve atasözlerinin eserde bulunmasıdır. Birbirinden ayrı kalan bir milletin dil birliğini oluşturmak ve geliştirmek amacıyla yazılan bu sözlüğün Türkiye Türkçesi, Kazan Türkçesi, Azeri Türkçesi vb. lehçelerini kullanan kişiler için faydalı olduğu söylenebilir fakat yeterli olduğu pek söylenemez. TL'nin sözlük değeri, Aksan'ın taksiminde yer alan bazı sözlük türleriyle veya ortaya konmuş sözlük örnekleriyle mukayese edilerek tespit edilebilir.

C.1. Türk Lügati ile genel sözlük örneği Kâmûs-i Türkînin sözlük birim içerikleri bakımından karşılaştırılması

Genel sözlük, bir dili bütün öğeleriyle ele alan sözlüklerdir. *Kâmûs-i Türkî* (Şemseddin Samî), *Türkçe Sözlük* (TDK) ve *Misalli Büyük Türkçe Sözlük* (Kubbealtı) örnek gösterilebilir. Genel sözlüklere eklenen isimler, kavramlar vb. ile kelimelerin değişimi, gelişimi hakkında verilen geniş bilgiler, bu sözlüğe ansiklopedik sözlük niteliği kazandırır. *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat* (Ferid Devellioğlu) ve *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü* (İskender Pala) gibi. Genel sözlüklerde madde başı ortaya konulurken dikkat edilmesi gereken bazı mikro yapılar bulunur. Her sözlüğün özelliğine göre yapıların kimisinin geniş, kimisinin ise dar hacimli tutulduğu görülür. “Madde başında bulunması gereken belli başlı ana unsurlar şunlardır: Sözcüklerin tanımları, okunuşları, yazılışları, vurguları, hangi dilden oldukları,

gramer ulamları, sözcüklerle ilgili örnek tümceler, eşanlam ve karşıt anlam bulgusu, çapraz göndermeler, çizim ve resimler.” (Maclaren-Ağbaba’dan aktaran Somuncu, 2020, s. 211).

Milletimizin vahdet-i lisaniyesini sağlayacak olan *TL*’yi önce genel sözlükler kısmında incelemek gerekir. *TL*’yi yapı unsurları açısından incelemeye geçmeden önce yapılan tenkitler hatırlanmalıdır. Kaçalın, Ülkütaşır’ın daha önce yaptığı eleştirilerin benzerini barındıran bir yazı ele alır. Kaçalın *TL*’nin Türk dili ve lehçeleriyle ilgili kısımlarında kelimelerin yazılışlarında ve okunuşlarında yanlışlıklar bulunması, bazı kelimelerdeki tanık yetersizliği veya anlama uygun düşmeyen tanıklar, bazı tarihi bilgilerin ikinci el kaynaklardan alınmış olması ve bir kısım maddelerin gereksiz yere uzatılması, tartışmalı olan Vámbéry, Bedros Keresteciyan vb. kişilerin eserlerinin kaynak olarak kullanılması ve kaynakçanın dikkatsiz, dağınık hazırlanması eleştirilerin kaynağı olduğunu, bununla birlikte Doğu lehçeleri açısından güvenilemeyeceğini fakat Batı Türkçesi bakımından eserlerinin oldukça zengin bir malzeme ihtiva ettiğini belirtir (Kaçalın, 2012, s. 545).

Kadrî’nin sözlük maddelerini açıklarken kullandığı yapılar tasnif edilirken, aynı zamanda yapılan eleştirilerin göz önünde bulundurulması ve *TL*’nin daha önce yazılan *Kamus-i Türki, Eser-i Şevket* gibi sözlüklerle mukayese edilmesi gerekir. *TL* ile *KT*’yi genel sözlük türü bakımından *balta* kelimesi örneği bağlamında karşılaştıralım.

a. Kâmûs-i Türkîde balta madde başı

KT’de madde başı *balta* kelimesi iki anlam taşımaktadır (Sami, 2015, s. 274). Birinci anlamda üç eşanlam bulunmaktadır: sıfat tamlaması, Arapça kelime, Farsça kelime. Sonunda ilintili olan bilgi, köşeli parantez içinde cümle olarak verilmiştir. İkinci anlamdaki iki eşanlam ise, sıfat tamlaması ve bir Farsça kelimedenden oluşur: 1. *Odun vesaire kesmeğe mahsus saplı âlet-i kat’, fe’s, teber. [Büyüğüne nacak derler]* 2. *Baltaya müşabih silah, teber.* Madde başının anlamı verildikten sonra “//” işareti ile alt maddeler oluşturulmuştur. *balta* başı maddesinde çapraz gönderme yapılmıştır. *balta* kelimesiyle oluşturulan deyim veya birleşik yapı Arap alfabesinin ilk harfine göre sıraya girmiştir. Bu 11 alt madde şu şekilde dizilmiştir: *aşçı baltası*, *eger baltası*, *balta başı* *ba.*: *baş, balta asmak*, *balta sapı* *baltaya sap olmak*, *baltayı taşu urmak*, *balta görmemiş balta girmemiş*, *balta ile yonulmuş*, *hacamat baltası*, *marangoz baltası*.

Madde başı *balta* iki tanım ve 11 alt madde ile tamamlanmıştır. Ayrıca *balta* kelimesinden türeyen dört kelime ise madde başı olarak *balta* kelimesinden sonra *baltacı, baltalamak, baltalık, baltalı* olarak dizilmiştir.

Kâmûs-i Türkîdeki balta madde başı düzeninin değerlendirilmesi

1. Madde başı *balta* kelimesi Arap ve Latin harfleriyle yazılmış ve dilbilgisi kullanım etiketi س “sîn” ile kelime türü isim olarak etiketlenmiştir.
2. Ara maddeler alfabetik sıraya konmuştur.
3. Lügatte kısaltmalardan faydalanılmıştır.
4. Birinci anlamda *fās* şeklinde yanlış yazılan kelimenin karşılığı çapraz gönderimle arandığında *teber* madde başının anlamında *fe’s* şeklinde hemzeli yazımla bulunabilmiştir.

5. *balta başı* alt maddesinde *ba.* ile *baş* kelimesine çapraz gönderme yapılmış, anlam yazılmamıştır.
6. *balta görmemiş, balta girmemiş* rıka yazısıyla ve kısaltılarak yazılan *meç.* kullanım etiketi ile anlambilgisine gönderilmiştir.
7. Madde olan kelime veya kelime grubunun tanımı sıfat grubu olarak açıklandığında bu özellik belli bir varlığa veya kişiye mahsus ise, parantez içine o varlık veya kişi yazılarak sıfat tamlaması haline getirilmiştir: (*orman*), (*iş*), (*adem*) gibi.
8. Türemiş kelimeler ayrıca madde başı yapılmışlardır.

Kâmûs-i Türkîde *balta* ve türevlerinin madde başı içerikleri

Madde başı	Dili	Kelime türü	Anlamı	Madde içi muhtevası
balta	-	s.	Tanım	2 anlam, 3 birl. i., 6 deyim, 2 terim
baltaçı	-	s.	Tanım	2 anlam
baltaçılık	-	f.t.	Tanım	4 anlam
baltaçılık	-	s.	Tanım	1 anlam
baltaçılı	-	ş.	Tanım	1 anlam

Tablo 1. *KT*'de *balta* kelimesi ve türevleri.

b. Türk Lügatinde *balta* madde başı

a. *TL*'de *be* maddesinde aynı anlama gelen kelimeler sırasıyla بالتا ، بالطا ، بالطه [balta] Garb، بالتو ، بالتو [balta, balto] Çağatay، بالتا [balta] Azeri ve بالتو [balto] Uygur (*TL*, s. 632) ve balta Kazan (*TL*, s. 634) şeklinde farklı beş madde başı, Arap harf sistemine göre yerleştirilmiştir. Madde başlarının okunuşu köşeli parantez içinde 1928'lerin Türkiye'deki Arap harflerinin Latin harflerine çeviri yazı karşılığı ile yazılmıştır.⁷

Mütercim, *TL*'de Türkiye Türkçesinde kullanılan *balta* kelimesini diğerlerinden önce getirmiş ve *balta* ile ilgili genel bilgileri burada vermiştir. Baltanın tanımı; *ağaç kesmeye, odun yarmaya, ağacı kaba saba yontup hazırlamaya yarayan alet* şeklinde sıfat tamlaması grubu ile yapılmıştır. Sonra hiçbir açıklama yapılmadan aşağıdaki alıntı ile devam edilmiştir.⁸

\ Cf. sumérien - *bal* = hache; assyrien - *palu* = id.; baby- lonien - *pilaqqi* = d.; zend - *baroitra* = fondoir; vieux haut - allemand - *barta* = instrument tranchant; vieux français et néerlandais - *barde* = hache, comme dans hallebarde; grec - *πέλεκυς* = hache; sanscrit - *paraçu* = id.
بدووس ائدی کرسته جیان

Tablo 2. *TL*'de Keresteciyan'dan yapılan alıntı

⁷ Buradaki çeviri yazı değerleri daha yerleşmemiş değerlerdir. Sonraki dönemlerde yavaş yavaş olgunlaştırılmıştır: ی harfi > “-y-” *TL* = “-i-, -i-” *TT*; ç harfi > “tch” *TL* = “ç” *TT*; ش harfi > “ch” *TL* = “ş” *TT* gibi. Bazı Arap harflerinin eserdeki çeviri yazıları şu andaki gibi ط harfi > “t” *TL* = “t” *TT* şeklinde iken ق harfi “k” *TL* = “k” *TT* ve غ harfi “g” *TL* = “g” *TT* şeklindedir. Görüldüğü gibi mütercimin kullandığı çeviri yazı günümüzün çeviri yazılarından farklıdır.

⁸ Metinde şüirlerden ve nesirlerden alınan hiçbir örnek açıklanmamıştır.

Alıntidan sonra kelimenin yer aldığı söz grupları alt başlıklarda toplanmıştır. İlk önce *darb-ı meseller* başlığı atılmış, darb-ı mesellere ait tanıklar hep cümle halinde yazılmıştır:

- *Balta degmedik ağaç olmaz.*
- *Baltayı asdı.*
- *Baltayı taşa vurdu.*

Darb-ı mesellerden sonra özel anlam kazanan birleşik yapılar (isim ve sıfat tamlaması) iç madde olarak alınıp tanımları yine isim veya sıfat tamlaması ile yapılmıştır:

- gönderli balta - Eskiden padişahın atının etrafında giden beglerin taşıdıkları teber.*
- balta baş – Düz başlı gemi.*

Balta kelimesi gerçek anlamını kaybetmeden bazı isimlerle kalıcı isimler, terimler oluşturmuşsa sadece sıralama yapılmıştır:

- balta sapı; eger baltası; hacamat baltası ...*

Fiille biten deyimlerin sonu isim fiil –mAk eki ile yazılmış, kısaltma yapılmaksızın –*mecazen*– terimi ile etiketlenerek anlambilime gönderme yapılmış ve deyim tanımının sonu yine isim fiil ekiyle bitirilmiştir:

- balta asmak – mecazen – musallat ve bela olmak.*
- baltaya sap olmak – mecazen – iş ve meslek sahibi olmak.*
- balta görmemiş – mecazen – haliyle bırakılmış ve kesilmemiş orman.*
- balta girmemiş – bakınız – balta görmemiş*
- baltayı taşa vurmak – mecazen– bilmeksizin ve farkında olmaksızın birinin yüzüne karşı dokunacak söz söylemek, pot kırmak.*

Sadece *balta asmak* deyiminde tanık sunulmuştur. Tanıklamada üç tanıktan ikisi *balta asmak* deyimini içerirken bir örnek *balta-zen* kelimesini içerir. Burada madde-tanık uyumsuzluğu oluşmuştur.

Madde başı *balta* kelimesinin alt maddeleri, türemiş olan *baltacı; baltalı, baltalı; baltalık; baltalamak* kelimelerinin anlamları verilerek bitirilmiştir.

Balta madde başı karşımıza Çağatay *balta, balto*; Azeri, *balta* ve Uygur *balto* kelimeleri olarak tekrar çıkar. Ancak madde başı olan Çağatay dilinin ara maddesi olarak Çuvaş, Altay ve Koybal dilleri yazılmıştır. Bu dillerde *balta* kelimesinin karşılığı olarak farklı kelimeler yazılmıştır. Koybal dilinde ise *balta – balta* şeklinde ekleme yapılmıştır:

- balta, balto – Çağatay – isim – balta.*
- Ay balto – ay balta – teber.*
- Çuvaş – Vala – bölünmüş şey – parça.*
- Vala-yas – bölmek – parçalamak*
- pöl [ö] – Bölmek, ayırmak.*
- Altay – pöl – Bölmek*

pölgüş – parça

Koybal – balak – yara.

balta – balta

- Bir bahane bilen şehirde kaldı dahı balto alıp küffarning putların uşattı. Tarih-i Enbiya

- Fazıl Tarhanmı bir nice nökeri bile çapkulap oturup dervazenin kuftmı balto bile çapıp dervazeni açtılar Babür-name

Balta – Azeri - isim - balta

baltalamak – baltalamak

Kurtarup liki işin

Sazladı balta dişin Şayık – Talib-zade

balto – Uyğur – isim – balta.

Bu madde başlarından sonra *ı* ile yazılan bir *balta* kelimesi iki sayfa sonra karşımıza çıkar (TL I, s. 634). Kazan dili olduğu ifade edilen bu madde, yukarıdaki Çağatay dilindeki *Ay balta – Ay balta, teber* açıklaması ve Garb dilindeki *balta sapı – balta sapı, hacamat baltası, baltaacı – baltacı* açıklamasının tekrarı bir de Farsça sözlükten alınan *teber-dar* kelimesi ile anlamlandırılmıştır:

balta – Kazan – isim – Balta.

Ay balta – Ay balta, teber.

Balta sapı – balta sapı.

Hacamat baltası

Baltaacı – baltacı, teber-dar.

Türk Lügatinde balta madde başı düzeninin değerlendirilmesi

1. TL'de *be* maddesinde aynı anlama gelen kelimeler sırasıyla بالتو ، بالتا ، بالطا ، بالطه [balta] Garb، بالتو ، بالتو [balta, balto] Çağatay، بالتا [balta] Azeri ve بالتو [balto] Uygur (TL, s. 632) ve *balta* Kazan (TL, s. 634) şeklinde farklı beş madde başı yapılmıştır.

2. Mütercim, TL'de Garb Türkçesinde kullanılan *balta* kelimesini diğerlerinden önce getirmiş ve *balta* ile ilgili genel bilgileri burada vermiştir.

3. *Balta*'nın tanımında ağaç, odun ve alet isimlerinden; *kesmek, yarmak, yontmak, hazırlamak* ve *yaramak fiillerinden; kaba saba* zarf kelime türünden faydalanılmıştır. Baltanın tanımı ise, sıfat tamlaması grubudur.

4. Tanıklamaların hiçbirinde açıklama yapılmamıştır.

5. Alt maddeler ise; darb-ı meseller, özel anlam kazanan birleşik yapılar, kelimelerin gerçek anlamını kaybetmeden oluşturduğu birleşik isimler, deyimler ve türemiş kelimelerdir.

6. Madde başı *balta* Garb diliyle sözlük birim olarak açıklandıktan sonra karşımıza Türk lehçeleri dilleriyle (Çağatay *balta, balto*; Azeri, *balta* ve Uygur *balto*) olarak tekrar çıkar.

7. Çağatay dili; Çuvaş, Altay ve Koybal dillerini alt maddede toplamıştır.

8. ı ile yazılan bir başka *balta* kelimesi, iki sayfa sonra tekrar madde başı yapılır. Kazan dili olduğu ifade edilen bu madde başının Garb ve Çağatay dilindeki açıklamalarına yalnız Farsça eşanlamlı bir kelime eklenmiştir.

TL'deki madde başı *balta*'nın içerikleri

Madde başı	Dili	Kelime türü	Anlamı	Madde içi muhtevası
بالطا ، بالطا ، بالتا [balta]	Garb	isim	tanımı	Keresteciyan / 3 darb-ı mesel / 2 i. taml. ve 2 sf. taml. / 4 Mecazlı deyim / 4 türemiş kelime
بالتو ، بالتا [balta, balto]	Çağatay	isim	balta	ay balto “ay balta, teber”
-	Çuvaş	-	-	vala: bölünmüş şey, parça. Valayas: bölmek, parçalamak pul: bölmek, ayırmak
-	Altay	-	-	pöl: bölmek pölgüş: parça
-	Koybal	balta	balta	balak: yara // balta: balta 1 Tarih-i Enbiya ve 1 Babür-name örneği
بالتا [balta]	Azeri	isim	balta	baltalamak – baltalamak // 1. Tanık: Şayık 2. Tanık: Talib-zade
بالتو [balto]	Uygur	isim	balta	-
balta	Kazan	isim	balta	Ay balta – Ay balta, teber. // Balta sapı – balta sapı. Hacamat baltası // Baltacı – baltacı, teberdar.

Tablo 3. TL'de *balta* kelimesi ve içerikleri.

c. Sözlük maddesi bağlamında *Türk Lügatinin* genel sözlüklerden farkı

a. Genel sözlüklerde madde başları ve ara maddeler alfabetik düzene göre hazırlanırken TL'nin ara maddeleri belli terimlere göre düzenlenmiştir.

b. Lehçelerde yer alan herhangi bir kelimenin farklı farklı madde başı olarak alınması genel sözlüklerde olmayan bir durumdur.

c. Genel sözlüklerde kısaltmalarla çapraz gönderim yapılırken TL'de kısaltma yapılmadan gönderim yapılmaktadır. *balta* başı alt maddesinde *ba.* ile *baş* kelimesine çapraz gönderme yapılmış, anlam yazılmamıştır. TL'de; *inâbet* [inâbét] - Kazan - 'Arapça – isim - me'meniyet, i'timad, inan. Bakınız – işanç (TL I, s. 303) şeklinde inâbet kelimesinin Arapçadan alınıp Kazan dilinde kullanıldığı belirtilirken karşılığı Garb Türkçesiyle ifade edilmiştir. Kazan diliyle karşılığı olan işanç kelimesine *bakınız* etiketiyle gönderme yapılmıştır (TL I, s. 240). Gönderme bazen de bir etiketle iki dile yapılabilir: *utmak* - [outmak] – Azeri – Bakınız - *yutmak*, *udmak* gibi. Anlam verilmeden kelime Garb Türkçesi ve Azeri Türkçesine gönderilmiştir.

d. Madde başının tanımı yapılırken genel sözlüklerde yapılan tanımlar gibi yapılmıştır.

e. Genel sözlüklerde lehçeler bulunmazken *TL*'de aynı madde başı farklı lehçelere göre tekrar yazılmıştır.

f. Genel sözlüklerde yabancı dillerden geçen cümlelerin anlamı *Allahualem* "Tanrı en iyisini bilir" anlamında bir söz (TDK, 2010, s. 101) veya inşallah "Tanrı dilerse, Tanrı nasip ettiyse" (TDK, s. 1198) şeklinde karşılıkları verilmektedir. *TL*'de ise hiçbir yabancı yapının anlamı verilmemiştir.

g. Türemiş kelimeler genel sözlüklerde madde başı olurken *TL*'de, iştikaki sözlüklerdeki gibi madde içi olarak verilmiştir.

C.2. *TL* ile lehçebilim sözlük örneği *DS*, *KTLS* ve *TDES*'nin sözlük birim bakımından karşılaştırılması

Lehçebilim sözlüğü (dictionnaires dialectologiques, dialectological dictionaries, dialektologische Wörterbücher) belli bir lehçedeki veya ağızdaki sözcüklerini ele alan sözlüklerdir. TDK'nin *Derleme Sözlüğü* gibi (Aksan III, 2009, s. 79). Lehçe, ağız ve şive terimleri daima birbiriyle karıştırılmakta, bazen aynı anlamda, bazen de farklı anlamlarda kullanılmaktadır. Lehçebilim sözlüğü olan *DS*'de farklı yazılan her kelime madde başı yapıp anlamı, kullanıldığı metin ve bölge belirtilmektedir. Farklı devletlerin kullandığı Türkçenin her biri için Türk lehçeleri terimi kullanılmaktadır. *TL* sözlüğündeki sözlük maddeleri Azerbaycan Türkçesi, Türkmenistan Türkçesi, Kazan Türkçesi vb. Türkçelere göre düzenlenerek "Türk Lehçeleri Sözlüğü" hazırlanabilir. *DS*'deki gibi Türkçe kabul edilen kelimeler madde başı yapılabilir, tanığı ve konuşulduğu alan/bölge/lehçe yazılabilir.

TL'de aynı anlamdaki kelime farklı lehçelere göre ayrı ayrı madde başı olarak verilmiştir. Kadri'nin lehçeler sözlüğü bağlamında örnek bir modeli yoktu. *KT* ve diğer sözlükler, eski metinlerdeki Türkçe kelimelere *Uygur dilinden*, *Çağatay Han'dan sonra Çağatay dilinden* veya *Şark Türkçesinden* etiketiyle ifade ediyordu. Kadri'nin birbirinden ayrı düşmüş kavimlerin farklı söyleyişlerini bir araya getirme çabası, sözlük tanıklarının kuramsal sözlükbilimi çalışmalarına uygun işlenebilmesi için yeterli olmamıştır. Sözlükte yanlış kelimelerin bulunması ve sözlük hazırlama çalışmasında beklenen yardımların alınmaması, *TL*'nin sözlükbilimi açısından tenkitlere maruz kalmasına ve sözlüğün bilim âleminde gerçek yerini alamamasına neden olmuştur. Köprülü, Bedros Keresteciyan'ın; Eren ise, İsmet Zeki Eyyuboğlu ve Vambery'nin sözlük hazırlarken dilin fonetik, morfolojik ve semantik usullerine dikkat etmediklerini, emeklerinin boşa gittiğini ve çalışmalarının iflas ile neticelendiğini belirtirler (Eren, 1999, s. XI-XII). Ercilasun ise, *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü Üzerine* isimli yazısında lehçe sözlükleri denemesinde Budagov ve Radloff'tan sonra, art zamanlı yöntemin kullanıldığı, çok ve çeşitli örneklerin sunulduğu *TL*'nin müellifi Kadri'yi de sayar (Ercilasun, 77-81).

Kadri'nin Türkiye Türkçesini Garb, diğer lehçeleri Azeri, Kazan, Altay, Koybal vb. şekilde farklı adlandırıp kullanması, sözlükbiliminin genel sözlük türüne uygun olmayan bir adlandırmadır. Bu diller farklı dil ise çokdilli sözlük hazırlanmalıdır. Eğer dillerin kelimeleri, aynı çatı altında değerlendirilmek isteniyorsa hem de tekdilli genel sözlük yapılmak isteniyorsa bir kelime madde başı olarak, diğerleri alt madde olarak eklenmelidir. Alt maddelerde değerlendirilen kelimeler, madde başı yapılacaksa çapraz gönderimlerle anlam yazılmadan –her ne kadar sakıncalı olsa da– sözlüğe yerleştirilmelidir.

Sözlükbiliminin kabul etmeyeceği bir uygulama kullanarak hacimli bir sözlük hazırlamaya çalışmak hatalı bir harekettir. Acaba yüz senedir bu sözlükten bahsedildiği hâlde hâlâ derli toplu bir basımı yapılamaması, Kadri'nin emeklerinin boşa gittiği fikrinin doğru olduğunun göstergesi midir? Genel

sözlük yerine lehçebilim sözlüğü hazırlama fikriyle yola çıkılmış olsaydı, bugün bir *Kâmûs-i Türkî* gibi genel sözlüğümüz olduğu gibi, bir de *Türk Lügati* isimli lehçeler sözlüğümüz mü olurdu?

Aşağıdaki bölümlerde *Türk Lügati* ile *Derleme Sözlüğü*, *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü* ve *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü* lehçebilim sözlüğü açısından karşılaştırılmıştır. *DS*'deki kullanım alanı ağızlar ile lehçe sözlüklerindeki kullanım alanı devlet adlarının aynı görevde olduğu var sayılmıştır.

a. *DS*'de *balta* ve *eserli* madde başları

DS'de *balta* madde başının dört anlamı bulunmaktadır. Birinci anlamlı *balta (I)* ile *baltacık* ve dört kelime daha aynı anlamı taşımaktadır. Ağızlarda aynı anlama gelen farklı şekillerdeki kelimeleri barındıran birinci *balta (I)* ve bununla aynı anlama gelen *baltacık*, *baltacık demiri*, *baltacuk*, *baltancık*, *baltancuk* kelimelerinin sözlüğe nasıl yerleştirildiğini görelim:

balta (I) 1. [→ baltacık -1] 2. Gümüş kuşaklarda süs için yapılan gümüştan dişli bir kısım. (Beypazarı – An.) (DS, s. 511).

Madde başı olan *balta* kelimesinin iki anlamından birincisinin anlamının *baltacık* madde başında verildiğini ifade eden gönderme vardır. O hâlde *balta* ve *baltacık* aynı anlamda kullanılmıştır ve anlamını öğrenmek için *baltacık* kelimesine gidelim:

baltacık [balta (I) – 1, baltacık demiri, baltacuk, baltancık, baltancuk] 1. Değirmen taşının ortasında bulunan ve onu döndüren demir, haç şeklindeki aygıt. (Isp., Kü., Bo., vb. 17 şehir). (DS, s. 512).

İlk kelime madde başı *baltacık* kelimesiyle aynı anlamda kullanılan beş madde başı kelime olduğu ve kelimenin 17 şehirde tanığı olduğu anlaşılır. Sonra *baltacık* kelimesine yapılan alt madde kelimeler biraz içeriden tanıklarıyla alfabetik olarak sıralanır:

[balta (I) -1]: (15 şehir adı)

[baltacık demiri]: (1 şehir adı).

[baltacuk]: (7 şehir adı).

[baltancık]: (2 şehir adı).

[baltancuk]: (Tr.) gibi.

Bu ara maddeler *DS*'de alfabetik sırasına da madde başı yapılmış, aşağıdaki şekilde anlam yazılmadan madde başı ve anlam numarasına çapraz gönderimde bulunulmuştur:

baltacık demiri [→ baltacık -1]

baltacuk [→ baltacık -1]

baltancık [→ baltacık -1]

baltancuk [→ baltacık -1] gibi.

DS'den sunulan ikinci örnek *eserli* kelimesi, *eserli (I)* ve *eserli (II)* şeklinde farklı anlamlarıyla iki madde başı yapılmıştır. Birinci madde başındaki 6 kelimenin aynı zamanda sözlükte alfabetik sırasında bulunduğu, fakat anlamının ve tanığının *eserli (I)*'de verildiği anlaşılır. Madde başındaki ilk kelimedenden sonraki kelimeler alt madde olarak alınıp tanıkları verilmiş, sonra bu alt maddeler alfabetik sırada madde başı yapıp sadece gönderme yapılmıştır.

Sözlükte alfabetik olarak önce gelen madde başı **eserik** kelimesi alınmış, anlamı verilmeden gönderme yapılmıştır: **eserik** [→**eserli (I) -2**] gibi. Sonra anlamların verildiği **eserli (I)** madde başına geçilmiş ve diğerleri aşağıdaki gibi satır başı yapılarak biraz içeriden yazılmıştır:

eserli (I) [**eserik, eserük -1, eserüklü, esirek -2, esirik -2**] **1.** Delişmen, deli. (Isp., Brd., Dz., 16 il)⁹.

[**eserük -1**]: Ks.

[**eserüklü**]: Gm. **2.** Sarhoş. (Es.)

[**eserik**]: (Isp.).

[**esirek -2**]: (Isp.)

[**esirik -2**]: (Bo., Kırım Türkleri –İst.) **3.** Sar’ahlı olan(kimse). (İz., Zn., Sv., Kn., İç.) **4.** Herhangi bir tarafına inme inen (kimse). (Dz.).

eserli (II) Gösterişli. (Hat.) (DS, s. 1780) şeklinde tamamlanmıştır.

Sonra anlamlar aynı ise alt maddeler, tek tek madde başı yapılarak sadece **eserli (I)**’e gönderme ile yetinilmiştir:

eserük 1. [→ **eserli (I) -1**] **2.** Herhangi bir hastalıktan kalan iz. (Sv.)

eserüklü [→ **eserli (I) -2**] (DS, s. 1780).

esirek 1. Herhangi bir nedenle kendinden geçmiş, esirik. (Isp.) **2.** [→ **eserli (I) -2**] (DS, s. 1782).

esirik [**esirikli, esürük -1**] **1.** ... **2.** [**eserli (I) -2**] **3.** ... **4.** ... (DS, s. 1783) gibi.

DS bu iki örnek kelimenin farklı şekillerini, anlamlarını, kullanıldığı bölgeleri bir sistem dahilinde sunmaktadır. Anlamı kendisinde verilmeyen fakat başka kelimelerle şekil, anlam ve alan paydaşlığı bulunan bir kelime, sözlükte madde başı olarak yer alır, irtibatlı olduğu kelimelerle münasebetinin anlaşılması için de sadece gönderme ile yetinilir. Lehçeler veya ağızlarda farklılık arz eden kelimeler TL’de de bu şekilde sistemle sunulursa aranan kelimeye kolayca erişilebilir, kelimenin fonetik, morfolojik ve semantik özellikleri ve ilişkileri karşılaştırılabilir. Türk lehçelerinin vahdeti daha kolay sağlanabilir.

b. KTLS’de *balta*, *balçık* ve *baldız* madde başları

Lehçebilim özelliği taşıyan *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü*ndeki *balta*, *balçık* ve *baldız* kelimelerine (KTLS, s. 48-49) göz atalım: İki cilt halinde hazırlanan sözlüğün birinci cildinde 7000 Türkçe kelimenin 9 farklı Türk lehçesine göre karşılığı yazılmıştır. İkinci cildinde ise her dilin kendi sözlüğü yapılarak birinci büyük/kılavuz cilde gönderme yapılmıştır. Eser, tercümede ve pratik konuşmalarda yardımcı olmak amacıyla hazırlanmıştır. Eşanlamlılık bağlamında Türkçe ve Rusça ile birlikte 10 dilin kelimeleri bir araya getirilmiştir. Örnek olarak *balta* kelimesini alalım:

Türkiye Türkçesi: balta | *Azeri Türkçesi: balta* | *Başkurt Türkçesi: balta* | *Kazak Türkçesi: balta* | *Kırgız Türkçesi: balta* | *Özbek Türkçesi: bältä* | *Tatar Türkçesi: balta* | *Türkmen Türkçesi: palta* | *Uygur Türkçesi: palta* | *Rusça: topór* (Ercilasun, 1992, s. 48-49) gibi.

Bu lehçebilim sözlüğünde *balta* kelimesi TT’ne göre hazırlanmıştır. TT lehçesini kullanan için kolay kullanımlı bir lehçebilim sözlüğüdür. Dizin kısmını kullanmaya gerek kalmamaktadır. Fakat diğer

⁹ DS’deki parantez içindeki kısaltmalar şehir adlarının kısaltmalarıdır.

lehçelerin sözlük kullanıcısı sözlüğün II. cildinde kendi lehçesindeki kelimeyi ve karşısında yazan sayfa numarasını tespit edecek, sonra kılavuz kitaptaki sayfayı, kelimeyi, anlamı ve farklı şekilleri görebilecektir. Lehçeler bakımından inceleme yapan kişi kelimenin üç farklı şekline zahmetsizce ulaşacaktır: “**balta, bältä, palta**”

Sözlük hazırlayıcısı burada yer alan lehçeleri kullanan kişilere amacı doğrultusunda hizmet etmiştir. Kitabın hazırlanmasında birinci amacı lehçebilim sözlüğü hazırlamak olsaydı, herhâlde farklı şekli kullanırdı. Ercilasun, sonraki lehçebilim sözlüğü hazırlama çalışmalarında sözlük uygulamalarıyla ilgili bilgiler sunmuştur (Ercilasun, 1999, s. 80).

Türkiye Türkçesine göre alfabetik dizilen I. cilt/kılavuz kitapta **balçık** kelimesi lehçelerde 8 farklı madde başı olacak şekilde yazılmıştır: *Türkiye Türkçesi: balçık* | *Azeri Türkçesi: palçig* | *Başkurt Türkçesi: balsık* | *Kazak Türkçesi: balşık* | *Kırgız Türkçesi: balçık batkak* | *Özbek Türkçesi: balçık* | *Tatar Türkçesi: balçık sutlı balçık* | *Türkmen Türkçesi: palçık* | *Uygur Türkçesi: lay patkak balçık* | *Rusça: glina* (Ercilasun, 1992, s. 48-49).

baldız kelimesi ise, lehçebilim sözlüğünde 7 madde başı olacak şekilde kullanılmıştır: *Türkiye Türkçesi: baldız* | *Azeri Türkçesi: baldız* | *Başkurt Türkçesi: käyınbikä baldı* | *Kazak Türkçesi: baldız* | *Kırgız Türkçesi: kayın ece baldız* | *Özbek Türkçesi: baldiz* | *Tatar Türkçesi: kaynigäç baldız* | *Türkmen Türkçesi: özayâlınıñ ayäl doğanı* | *Uygur Türkçesi: keyin egiçä keyin şijil* | *Rusça: svoyaçenitsa gibi* (Ercilasun, 1992, s. 48-49).

Kitaptan kitaba göndermeli olan bu sözlükte, lehçebilim kuramları uygulamasına göre ana madde başı kelime anlamı sunulması ve diğer madde başlarında o kelimeye gönderme yapılması gerekirdi. Lehçebilim sözlüğü kullanıcısı için kullanım kolaylığı olmadığı hâlde *KTLS*'de aranan kelimeler ve aldıkları farklı şekiller sözlükbilimine uygun olarak bulunabilmektedir.

c. *TDES*'de **balta** madde başı

Eren'in sözlüğünde **balta** maddesinin 22 lehçede geçen 7 varyantı yazılmıştır. *TL* ile kesişen nokta sadece Çuvaş, Altay ve Koybalca dilidir. Eren, **balta** kelimesinin farklı dillerdeki anlamını, balta ile ilintili kelimelerin de **balta** ile ses benzerliğini ve bağlantısını inceleyen yirmi kadar araştırmacının değerlendirmesini özetleyerek maddeyi tanıtır (Eren, 1999, s. 37-38). Eren'in sözlüğü etimolojik sözlük olduğundan lehçebilimle ilgili başta bilgiler verilmiş, sonra kelimenin fonetik, morfolojik ve semantik incelemeleri ve araştırmacıların görüşleri tenkitli açıklanmıştır. Bu sözlük lehçebilim sözlüğü bağlamında değerlendirildiğinde **balta** maddesinin birinci kısmı yeterli olurdu. Lehçelerden herhangi birini inceleyen sözlük kullanıcısı, aradığı kelime 22 lehçede tespit edilen ve madde başı yapılan yedi varyanttan biri ise aradığı kelimeyi bulabilir.

d. *TL*'nin sözlük birim tablosu ve lehçebilim sözlüklerine göre sözlük birim düzenleme denemesi

DS, *KTLS* ve *TDES* yukarıda yer alan kelimeler bağlamında lehçebilim açısından değerlendirildikten sonra **balçık**, **baldız** ve **balta** kelimelerini *TL*'de inceleyelim. Kelimeleri tablo içinde gösterelim. *DS*'ye göre alabileceğini düşündüğümüz şekli hemen altında verelim. *TL*'de madde başlarının düzeni tanıklar gösterilmeden yapılmıştır. Şayet tanıklar belirtilecekse lehçe adından önce yazılabilir.

Madde başı	Lehçe	Türü	Tanımı	Madde içeriği
بالچيق , بالچق [baltchyk]	Garb	isim	3 sf. taml.	balçıklı // balçıklanmak // Tanık: Keresteciyan
بالچق [baltchyk]	Kazan	isim	1 sf. taml. ve balçık	2 örnek ve kerpiç balçığı, balçıklı, balçıklanmak // bakınız: beliçraç (TL I, s. 633)
بالچيق , بالچق [baltchyg, baltchyk]	Çağatay	isim	1 sf. taml. ve balçık	Nevayi'den 3 örnek

Tablo 4. TL I, s. 632-633: balçık maddesi.

Lehçebilim sözlüğüne göre *balçık* madde başı denemesi

balçığ [→balçık].

balçık [balçığ] Ayağa yapışan çamur, özlü ve yaş toprak, killi toprak. (Garb, Kazan, Çağatay).

balçığ (Çağatay)

balçıklanmak [beliçramak] Balçık halini almak, balçık ve çamur dolmak, millenmek. (Garb, Kazan).

beliçramak (Kazan)

balçıklı Çamurlu (Garb, Kazan)

beliçramak [→balçıklanmak]

çölmek balçığı (Kazan)

kerpiç balçığı (Kazan)

özlü balçık (Kazan)

yapuşkan balçık (Kazan)

TL'de *baldız* madde başı

Madde başı	Lehçesi	Türü	Tanımı	Madde içeriği
بالديز , بالدز [baldyz]	Azeri	isim	baldız	1 darb-ı mesel Göçerli'den
بالدوز , بالدوز [baldyz, baldouz]	Çağatay	isim	baldız	
بالديز , بالدز [baldyz]	Kazan	isim	i. taml. ve baldız	Halksözleri'nden
بالديز [baldyz]	Garb	isim	i. taml.	ba. baldyz (Azeri, Çağatay ve Kazan dilindeki yazım)
بالديز [baldyz]	Kazan	isim	i. taml.	

Tablo 5. TL I, s. 633-634: baldız maddesi.

Lehçebilim sözlüğüne göre *baldız* madde başı denemesi

baldouz [→baldyz]

baldyz [baldouz, kayın siñil] **Zevcenin küçük kız kardeşi, baldız (Azeri, Çağatay, Kazan, Garb, Kazan)**

baldouz (Çağatay)**qayın siñil** (Kazan)**qayın siñil** [-> baldyz]**TL'de balta madde başı**

Madde başı	Lehçe	Kelime türü	Anlamı	Madde içeriği
بالتا ، بالطا ، بالطة [balta]	Garb	isim	tanımı	Keresteciyan / 3 darb-1 mesel / 2 i. taml. ve 2 sf. taml. / 4 Mecazlı deyim / 4 türemiş kelime / bir deyim
بالتو ، بالتو [balta, balto]	Çağatay	isim	balta	ay balto “ay balta, teber”
-	Çağatay/Çuvaş	-	-	vala: bölünmüş şey, parça. // Valayas: bölmek, parçalamak // pul: bölmek, ayırmak
-	Çağatay/Altay	-	-	pöl: bölmek // pölgüş: parça
-	Çağatay/Koybal	balta	balta	balak: yara // balta: balta // 1 Tarih-i Enbiya ve 1 Babür-name örneği
بالتا [balta]	Azeri	isim	balta	baltalamak – baltalamak // 1. Tanık: Şayık // 2. Tanık: Talib-zade
بالتو [balto]	Uygur	isim	balta	-
balta	Kazan	isim	balta	Ay balta – Ay balta, teber. // Balta sapı – balta sapı. // Hacamat baltası // Baltaacı – baltacı, teberdar.

Tablo 6. TL I, s. 632-634: *balta* maddesi.**Lehçebilim Sözlüğüne göre balta madde başı denemesi****ay balta** Ay balta, teber. (Çağatay, Kazan)**balak** Yara (Koybal)**balta [balta, balto]** Ağaç kesmeye, odun yarmaya, ağacı kaba saba yontup hazırlamaya yarayan alet. (Garb, Çağatay, Koybal, Azeri, Kazan)**balto** (Uygur)**balta baş** Düz başlı gemi (Garb)**baltacı 1.** Eskiden saraylar haremde muhafızlarına verilen isim, teberdar (Garb) **2.** Baltacı, teberdar (Kazan)**baltalamak 1.** Balta ile vurup kesmek (Garb, Azeri) **2.** mecazen Yıkıp harap etmek (Garb)**baltalı [baltalı]** Askerde yol açan güruh, müsellemler (Garb)

baltalık Bir köye tahsis edilen orman (Garb)

baltalu [→**baltalı**]

balta sapı Balta sapı (Garb, Kazan)

balto [→**balta**]

eger baltası (Garb)

gönderli balta Eskiden padişahın atının etrafında giden beglerin taşıdıkları teber (Garb)

hacamat baltası (Garb, Kazan)

pöl Bölmek, ayırmak. (Çuvaş, Altay)

pölgüş Parça (Altay)

vala Bölünmüş şey, parça (Çuvaş)

valayas Bölmek, parçalamak (Çuvaş)

Yukarıdaki örnekleri *TL*, *DS*, *KTLS* ve *TDES*'ye göre sadeleştirerek tablolaştırarak olursak *balta* kelimesinin **balta**, **balto**, **bältü**, **palta** ve **purta** şeklinde aynı anlama gelen beş varyantı olduğu görülür.

Dili	TL	TDES	KTLS
Garb	بالتا ، بالطا ، بالطه [balta]	balta	balta
Çagatay	بالتو ، بالتو [balta, balto]	-	-
Çuvaş	-	purta [Eski Çuv. *balta]	-
Altay	-	palta	-
Koybal	-	palta	-
Azeri	بالتا [balta]	-	balta
Uygur	بالتو [balto]	-	palta
Kazan	balta	-	-
Özbek	-	-	bältä

Tablo 7. balta kelimesinin sözlüklerdeki varyantları.

Sonuç olarak yukarıdaki *balçık*, *baldız* ve *balta* kelimelerinde olduğu gibi aynı anlamlı ve varyantlı bir kelime için çok fazla tanık tutulması ve aynı ifadelerin tekrarı sözlük müellifinin amacına hizmet ederken sözlükbilimi açısından *TL*'nin değerini düşürmektedir. *TL*'deki tekrarları azaltan çalışmalarla sözlüğün değerli kısımları görünür hâle getirilebilirse, sözlük kullanıcılarına bir kolaylık sunulmuş olacaktır.

C.3. TL ile Deyim ve Atasözleri Sözlüğü'nün¹⁰ sözlük birim bakımından karşılaştırılması

Deyim ve atasözleri sözlükleri, dildeki sözvarlığının iyice bilinmesi ve dilbirliğinin, dünya görüşünün, değer yargılarının belirlenmesi için yapılan çalışmalardır. *Türkçe Tabirler Sözlüğü* (M. Nihat Özön) ve *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü* I-II "I: Atasözleri Sözlüğü; II: Deyimler Sözlüğü" (Ömer Asım AKSOY) gibi (Aksan, III, s. 82). Aksan'ın kitabını örnek gösterdiği Aksoy, Velet İzbudak'ın hazırladığı 1480 yılında yazılan *Atalar Sözü* ile başlayıp Şinasi'nin eseri ile devam ederek TL'yi içine aldığı on üç atasözleri ve deyimler kitabını tanıtır (Aksoy, 1993, s. 56-102). Milli Kütüphane Genel Müdürlüğü'nün yayınladığı *Türk Atasözleri* kitabı 10730 madde, Aksoy'un hazırladığı *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü* 8977 madde iken TL'de 6200 kadar madde olması bu sözlüğün Aksoy'un yaptığı gibi bizim de Atasözleri ve Deyimler Sözlükleri alanında değerlendirebileceğimizi gösterir.

Aksoy, TL'de 6200 kadar mesel ve atasözleri bulunduğunu belirttikten sonra üç açıdan eleştirir. 1. Atasözleri ve deyim olmayan sözleri örnek olarak sunmuştur: *İki öküze bir saman verecek hâli yok / Bir bunda beni bir dahi mahşerde görürsün* 2. Değiştirilerek yanlış verilen örnekler: *Açma kutuyu söyletme kötüyü / Evladını döğmeyen sonra dizini döver* 3. Doğru ve yanlış olarak iki şekilli verilen örnekler: *Bir ayağı çukurda – İki ayağı çukurda / Bir çiçekle yaz olmaz – Bir bulutla kış olmaz* (Aksoy 1993, s. 72-74).

Yukarıda örnekleri sunulan *balta*, *dil* ve *balık* madde başlarında geçen darb-ı mesellerin bazıları Aksoy'un eserinde aynı, bazıları eksilti, bazıları eklentili bulunur, bazıları ise hiç bulunmaz:

Farsça gönül anlamındaki dil ile ilgili sunulan darb-ı mesellerden ikisi; دل بردل گواهی دهد ve دل بدل راه دارد

¹¹ Farsça, biri ise *Dilde niyaz, elde piyaz* (TL, II, s. 752) Türkçedir.

dilber alt maddesinde şu darb-ı meseller sunulur: *Dilberde vefa olmaz, Dilberde vefa olmamak meseldir, Dilber kısmı gammazı sever, Dilbere dildâde sofiye seccâde aranılmaz* (TL, I, s. 754).

dil-şikâf alt maddede bir Farsça darb-ı mesel vardır: دلشکسته کار کند، دلشکسته کار کند (TL, II, s. 658). Burada bulunan gönül anlamı ile bağlantılı *dil* ve *dilber* ile ilgili deyimler veya atasözleri Aksoy'un sözlüğünde bulunmamaktadır.

delle - delâleten maddesindeki *Delilsiz cennete bile girilmez* (TL, II, s. 761; Aksoy, I: 232/No: 880) darb-ı meseli her iki eserde aynı şeklini muhafaza eder.

TL'de *balta* maddesindeki mastar ekiyle biten ve *mecazen* etiketiyle açıklanan bu darb-ı mesellerin (TL, I, s. 632) bazıları Aksoy'da aynı, bazıları farklı, bazıları da bulunmamaktadır:

Balta değmedik ağaç olmaz. (Aksoy, I, s. 179/No: 519) // *Baltayı asdı (-) // Baltayı taşa vurdu. (-) // balta asmak (-) // Baltaya sap olmak [Bir baltaya sap olmak (Aksoy, II, s. 575/No: 3306)] // balta görmemiş: balta girmemiş [balta değmemiş (girmemiş, görmemiş) (Aksoy, II, s. 547/No: 3023)] // baltayı taşa vurmak (Aksoy, II, s. 547/No: 3025). // işe balta ile girişmek: baltalamadan gitmek (-).*

balık maddesi ile ilgili darb-ı mesellerde de (TL, I, s. 636) durum aynıdır:

¹⁰ Ömer Asım Aksoy, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü* I, II.

¹¹ Bu darb-ı meselde باهنگر - قلب şeklinde kalbe gönderme yapılmıştır.

Balık başdan avlanır (Aksoy, I, s. 178/No: 508) // *Balık başdan kokar* (Aksoy, I, s. 178/No: 509) // *Balık kavağa çıkınca* (Aksoy, II, s. 547/No: 3019) // *Balık gibi birbirini yer (-)* // *Balık kulcuğudur, boğazda kalır (-)* // *Balık gibi ele avuca girmez.* [*ele avuca sığmamak* (Aksoy, II, s. 676/No: 4345)] // *Balığa saçma atmışlar, Buna başdan inme denir, demiş (-)* // *Denizde balık* (Aksoy, II, s. 639/No: 3958).

İnsanların ağızlarında kaide-yi külliyeye şeklinde söylenen hikmetli sözleri darb-ı mesel kabul eden (Aksoy, I, s. 70) Kadri, çizgileri çok hassas olan atasözleri ve deyimleri darb-ı meseller kısmında ele almıştır. Aksoy, TL'deki darb-ı mesellerin çokluğuna ve önemine dikkat çekmiştir. O hâlde TL aynı zamanda atasözleri ve deyimler sözlüğü özelliğini de taşımaktadır diyebiliriz.

C.4. TL ile eşadlı sözlük örneği *Eser-i Şevketin* sözlük birim bakımından karşılaştırılması

Aksan, amacına ve niteliğine göre sözlükler içinde yer alan ve anlamı ön planda tutan eşanlamlılar (sinonim), eşadlılar (homonim) ve tersanlamlılar (antonim) sözlüklerine Ağakay'ın *Türkçede Yakın Anlamlı Kelimeler Sözlüğü*nü gösterir (Aksan, III, s. 75; 79).

TL'de homonim sözlük özelliklerinin esintileri görülür. Aşağıdaki *EŞ*'nin madde başı örneklerinde eşyazımlılık dikkati çeker.

Herbir madde ayrı anlam taşımaktadır. Homonim sözlük özellikleri taşıyan bu sözlükteki gibi bazen Kadri de bu türün özelliklerini uygulamaktadır:

“Faşlü'l-Ğayn Bi's-Şin

ğaş (غش) bi'l-feth ve süküni 'ş-şin 'Arabîdir, örtmek ma'nāsına, setr gibi.

ğış (غش) bi'l-kesr 'Arabîdir, hıyānet etmek ve yaramazlık olmak ve şāfî olmayup karışık olmak ma'nālarına.

ğabeş (غبش) bi-fethateyn 'Arabîdir, geçeniñ āhirinde olan karañuluğa denür ki yufka olur, cem 'i ağbāş gelür.

ğabiş (غبش) ketif vezinde 'Arabîdir, pek karañu geceye denür.

ğatş (غطش) bi-fethi'l-ğayn ve süküni 't-tā' 'Arabîde gece karañu olmak ma'nāsına.

ğataş (غطش) bi-fethateyn 'Arabîdir, göz şırlıganlu olmak ma'nāsına.”

(*EŞ*, s. 510'den aktaran Ateş, 2017, s. 97).

Yukarıdaki altı madde başı aslında *غش*, *غیش* ve *غطش* üç yazımlıdır. Farklı şekillerde okunmaktadır. *EŞ*, sözlüklerde madde başı olan kelimelerle aynı yazımlı olan fakat madde başı özelliklerini taşımayan çekimli fiiller, ek almış isimler vb. kelimeleri madde başı yapmıştır.

TL'de aşağıdaki örneklerde de yukarıdaki uygulamalar söz konusudur. TL'de *dür* (در) ve *dil* (دل) madde başlarının iç maddelerinde kelimeler alfabetik dizilmemiştir. *dürr* kelimesinden sonra madde başı olarak *derre* ve *derre'e* kelimeleri; *dil* madde başından sonra madde başı *delle*, *delāleten* şeklinde Arapça lügat şekliyle gelmiştir. Bu kelimelerin etiketinde ise lügat yazmaktadır. Anlamlandırma

yapılırken tamamen Arapça sözlüklerdeki kelimelerin açıklamasının birebir tercümesi görülür.¹² Buradaki iki madde başı *derre* (دَرَّة), *derre'e ve delle* (دَرَّة), *delâleten* örnekleri, eşadlı (homonim)¹³ sözlük özelliklerini uygulama isteğini çağrıştırmaktadır. Çünkü bu Arapça kelimeleri öğrenmek isteyen sözlük kullanıcı bu sözlüğü kullanmayacaktır. Fakat Kadri, bu kelimelerden müştak olan bütün bildiği kelimeleri Arapça çekimli fiillerin altında toplamıştır. *TL*'nin ve *EŞ*'nin madde başlarında yazılışı aynı olan kelimeleri, ister Türkçe ister Arapça olsun, alt alta getirmeleri eşyazımlı sözlük türünü hatırlatmaktadır.

C.5. *TL* ile kökenbilgisi sözlüğü örneği *EDT*'nin sözlük birim bakımından karşılaştırılması

Kökenbilgisi Sözlükleri bakımından Sir Gerard Clauson'un sözlüğünden *balta* kelimesini alalım: [Aşağıda birinci paragraf metnin orijinali, ikinci paragraf ise çevirisidir] (Clauson, 1972, s. 333).

“**balto: (balto:)** 'an axe'; in the early period more specifically 'a battle axe', later more generally. S.i.a.m.l.g., in SE Türki **paldu/ paltu** Shaw, Jarring; **palta** BŞ; elsewhere **balta**. Uyğ. vıı ff. Man.-A (then the god Hormuzd split the fiend's head) **ot teyriğ baltuça kılıp** 'using the Fire God as an axe' M I 20, 13; Bud. Suv. 544, 6 (**bedzet-**): **Xak. XI baldu:** (sic) al-fa's 'axe' Kaş. 1 418; a.o. *Iıı* 421, 25; **KB kayısı çerigde kılıç baldu yér** 'some men suffer sword and axe (wounds) in the ranks' 1736; a.o. 2141: XIII(?) *Tef. balta* 'axe' 90: xiv *Muh.(?) al-ıabar* 'axe' **balta:** *Rif.* 169 (only): Çağ. xv ff. **balto** balta tabar ma'näsina *Vel.* 133 (quotn.); **balto** tabar, in Ar. *fa's San.* 126v. 7 (same quotn.): **Oğuz xı otu:η kese:si: baldu:** 'an axe (*fa's*) for cutting firewood' Kaş. *I* 14, 2; n.m.e.: **Xwar. XIV balta** 'axe' Qutb 26; **Kom. xiv** 'small axe' **balta CCI;** *Gr.:* **Kıp. xiv balta:** 'an axe (al-fa's) used for chopping firewood' *Id.* 36: xv *al-fa's balta:* Kav. 64, 1; *Tuh.* 28a. 2.”

balto: (balto :) 'bir balta'; erken dönemde, daha spesifik olarak 'bir savaş baltası', daha sonra daha genel olarak. S.i.a.m.l.g., Güneydoğu Türki **paldu / paltu** Shaw, Jarring; **palta** BŞ; başka yerde balta. Uyğ. vıı ff. Man.-A (o zaman tanrı Hürmüzd şeytanın başını böldü) **ot teyriğ baltuça kılıp** 'Ateş Tanrısını balta olarak kullanarak' M I 20, 13; Bud. Suv. 544, 6 (**bedzet-**): **Xak. XI baldu:** (sic) al-fa's 'baltası' Kaş. 1 418; a.o. *Iıı* 421, 25; **KB kayısı çerigde kılıç baldu yér** '1736 sıralarında bazı adamlar kılıç ve balta (yaralar) çekiyor'; a.o. 2141: XIII (?) *Tef. balta 'balta'* 90: xiv *Müh. (?) el-abar 'balta'* **balta:** *Rif.* 169 (yalnızca): Çağ. xv ff. balto balta tabar ma'näsina *Vel.* 133 (alıntı); **balto** tabar, Ar. fa's *San.* 126v. 7 (aynı alıntı): Oğuz xı otu: η kese: si: **baldu:** 'yakacak odun kesmek için bir balta (fa's)' Kaş. *I* 14, 2; n.m.e.: **Xwar. XIV balta** 'balta' *Kutub* 26; **Kom. xiv** 'küçük balta' **balta CCI;** *Gr.:* **Kıp. xiv balta:** 'yakacak odun kesmek için kullanılan bir balta (al-fa's)' *Id.* 36: xv *al-fa's balta:* Kav. 64, 1; *Tuh.* 28a. 2.

Clauson, *balta* kelimesindeki; önce “*bir savaş baltası*” savaş için kullanılan alet, metinlerde kült özelliği kazanan öldürücü bir alet, son devirlerde ise odun kesmeye, yarmaya yarayan bir alet olarak anlam değişmelerini ele almıştır. Kelimenin de *balto*, *balto*, *paldu*, *paltu*, *baldu* ve *balta* olmak üzere altı varyantı sunulmuştur. Acaba *TL*'de *balta* kelimesinden ne kadarlık bir etimolojik bir çalışma ürünü ortaya çıkarılabilir? *balta*, *balta* ve *balto* üç varyantı olan kelime, sadece odun kesmeye yarayan bir alet anlamı ile yer almaktadır. Belki ek alan kelimelerle birlikte ele alınırsa; *baltacı* “saray muhafızı”, *baltalı/baltalı* “yol açan askeri birlik, müselleme” ve *baltalık* “bir köye tahsis olunan orman” kelimelerinden bir katkı sağlanabilir.

İkinci olarak *balduz* kelimesine bir göz atalım: [Aşağıda birinci paragraf metnin orijinali, ikinci paragraf ise çevirisidir] (Clauson, 1972, s. 334).

“**balduz** 'a man's wife's younger sister'. Survives in this meaning in NW Kaz. and SW Az., Osm., Tkm., and also in NC Kır., Kzx. but according to MM 68 in Kzx. it also means 'younger sister' and even 'brother-in-law'. The last usage must be quite modern, but the use of the phr. **eke balduz** in Uyğ.

¹² Kelimelerin yanındaki lügat, lazım ve müteaddi kelimeleri Arapça lügatten alınma olduğunu gösterdiği gibi *süt çok olmak* ve *deve südüni akıtmak* şeklinde açıklama Türkçe lügatlerde olmayan, Arapça cümle tercümesi olan bir açıklamadır.

¹³ Yazımları ayrı, söylenişleri aynı olan sesteseşlere aynı zamanda homofon adı verilir: peace(barış) ve piece (parça) gibi. (Aksan, III: 193).

directly parallel to *éçi ini* suggests that it was also sometimes used in the sense of 'younger sister' even in Uyğ. Uyğ. vıı ff. Bud. Suv. 554, 15- 16 (**eke:**): **Xak.** xı **baldız** uxtu'l-mar'ati'l-şuğrā'a (man's) wife's younger sister'; a man's sister is called *siñil*, not *baldız*. Kaş. I 457; a.o. I11 7 (yurç): xıı(?) Tef. 72 (**eke:**), 90: xıv Muh.(?) uxtu'l-mar'a **ba:ldu:z** Rif. 144 (only).”

baldız 'bir erkeğin karısının küçük kız kardeşi'. Kuzeybatı Kaz'da bu anlamda hayatta kalır. ve SW Az., Osm., Tkm. ve ayrıca NC Kır., Kzx. ancak Kzx'de MM 68'e göre. aynı zamanda 'küçük kız kardeş' ve hatta 'kayınbirader' anlamına gelir. Son kullanım oldukça modern olmalı, ancak phr kullanımı. **eke baldız** uyğ. **éçi ini**'ye doğrudan paralel olarak, bazen Uyğ'da bile 'küçük kız kardeş' anlamında kullanıldığını öne sürüyor. Uyğ. vıı ff. Bud. Suv. 554, 15- 16 (**eke:**): **Xak.** xı **baldız** uxtu'l-mar'ati'l-şuğrā'a (erkek) karısının küçük kız kardeşi'; bir adamın kız kardeşine **baldız** değil **siñil** denir. Kaş. I 457; a.o. I11 7 (yurç): xııı (?) Tef. 72 (**eke:**), 90: xıv Muh. (?) Uxtu'l-mar'a **ba:ldu:z** Rif. 144 (yalnızca).

Clauson, *baldız* kelimesindeki *bir erkeğin karısının küçük kız kardeşi, küçük kız kardeş, kayınbirader, (erkek) karısının küçük kız kardeşi, bir adamın kız kardeşine baldız değil siñil denir* gibi bilinen ve kazandığı farklı anlamları *baldız, ba:ldu:z, éçi ini, baldız, siñil, eke baldız* gibi altı farklı şekli kullanarak anlatmıştır.

TL'de *baldız* kelimesi, lehçeler dikkate alınıp -Kazanca iki kez- beş kere madde başı yapılmıştır. *Zevcenin küçük kız kardaşı, kayın siñil, zevcenin kız kardaşı* gibi üç anlamla *baldız, baldouz* ve *kayın siñil* olmak üzere üç farklı şekil ortaya konmuştur. Clauson, *baldız* kelimesini yakın anlamlı *siñil, eke, éçi ini* gibi kelimelerle karşılaştırarak açıklayıp, farklılıklara vurgu yapmıştır. Kadri ise lehçeler arası aydınlatıcı ve karşılaştırmalı bilgi vermemiştir. Sadece Kazak lehçesi *baldız* madde başına bir örnek sunmuştur: Ağaç başı bazukdur, baldız alu yazukdur // Bazuk bolsa ni mina, yazuk kazuk başına Halk Sözlüklerinden (TL, I, s. 633) gibi.

Etimolojik sözlük hazırlanırken TL'den tanık bakımından faydalanılabilir, lehçe vurguları ve örnekler oldukça fazladır. Kelimelerin iştikakı hakkında bilgiler de içermektedir. Bu iştikak bilgileri daha çok kelimelerin görünen şekli ve türevleri hakkında olup, etimolojik sözlüğe doğrudan katkı sağlama amacı gütmemektedir. Etimolojik sözlük özelliklerine uzak kalan bu sözlük, bu tür sözlük çalışmasında pek iyi bir sonuç vermeyebilir.

C.6. TL ile stilistik (sanatçı/lar ve metin/ler) sözlüklerinin sözlük birim bakımından karşılaştırılması

TL içindeki yazarların, görüşlerin veya akımların temsilcilerinin örnekleri ve örneklerindeki kavramların işlenmesiyle meydana getirilecek bir çalışma ortaya stilistik bir sözlük çıkarabilir mi? Tez olarak hazırlanan eserlerin tahlili ve tanzimi acaba bize hangi sonuçları verir? Son zamanlarda ortaya konan sözlük türü eserlerde örneklere oldukça fazla yer verilmektedir. Sözlüklerdeki örneklerle kelimelerin anlam ve muhteva farklılıkları daha belirgin hâle gelmektedir. Kubbealtı'nın hazırladığı *Misalli Büyük Türkçe Sözlük* ve Milli Eğitim Bakanlığının hazırladığı *Örnekleriyle Türkçe Sözlük* bu tür sözlüklere örnek gösterilebilir. Bazı kişilerin veya eserlerin de sözlüğü hazırlanmaktadır. Aksan, Ali Püsküllüoğlu'nun *Yaşar Kemal Sözlüğünü* Rezâzâde Şafak'ın *Farhang-i Şahnâmesini* ve *Anayasa Sözlüğünü* örnek gösterir (Aksan, III, s. 83). Niyâzî'nin *Nevâyî'nin Sözlüğü ve Çağatayca Tanıklar* (El-Lugatu'n-Neva'iyye ve'l-İstişhadatu'l-Cagata'iyye) ile Türk dili alanındaki tezlerin çeviri yazılarından sonra hazırlanan bazı sözlükler de bu tür sözlüklere örnek olabilir. Mesela Günaydın, Ali Şir Nevâyî'nin Çağatay Türkçesi ile yazılmış dört divanını kapsayan doktora çalışmasında, sık sık referans yapılan *âşık, şeyh, sultân, mi'mâr, vâ'iz* vb. yüz elli küsur divan edebiyatı tipini içeren bağlamsal, tanıklı ve açıklamalı bir sözlük hazırlamıştır (Günaydın, 2017, s. III). Yakın ve karşıt anlamlı kelimelerin göndermelerle

birbirine yönlendirildiği bu stilistik sözlük örneğinde olduğu gibi, *TL*'deki belli kavramlar, kelimeler ve deyimler altında tanık olan Fuzûlî, Nedîm, Mehmet Akif vb. şairlerin şiirleri, sanatçı sözlüğü veya ortak sanat akımları sözlüğü gibi stilistik sözlük örneğinin tanıkları olabilir.

Sonuç

Osmanlı dönemi sözlüklerinden biri olan ve çokça tenkide maruz kalan *Türk Lügati* henüz tamamıyla sözlük kullanıcılarının hizmetine sunulmamıştır. Sözlükbilimi alanında adı devamlı geçen bu eserin tenkitli basımı hâlâ yapılmamıştır. Arkadaşlarıyla *Türk Lügati*ni yazmaya başlayan ve sonra yalnız başına yoluna devam etmek zorunda kalan Hüseyin Kazım Kadri, sözlükbilimci olmadığı ve kanaatimce topladığı verileri de işleyecek zaman bulamadığı için kusurlu bir sözlük ortaya koymuştur. Son zamanlarda divan edebiyatı araştırmacıları, sözlükten veri tabanı bazı faydalanarak tezler hazırlamışlardır. Bu tezlerin bazıları kelimelerin ve örneklerinin açıklanması tarzında, bazıları ise edebiyat terimlerinin açıklamaları ve örneklendirmeleri bağlamında olmuştur. Tez çalışmalarında daha çok metnin tamiri üzerinde yoğunlaşıldığı görülmektedir. Sözlükbilimi alanında ise bu sözlükle ilgili pek az çalışma yapılmıştır. *Türk Lügati* genel sözlük, lehçeler sözlüğü, tarihi sözlük, deyimler ve atasözleri sözlüğü, sanatçı/metin sözlüğü çalışmalarında kullanılabilir birçok veriyi içermektedir. Farklı türdeki sözlük kaynaklarına pek çok tanık aktarabilecek kapasiteye sahip olan bu eser, sözlükbilimi geleneğine uygun olarak hazırlanmalı, sözlük kullanıcılarına dijital ortamda sunulmalıdır.

Çalışmada yapılan karşılaştırmalarda sözlükle ilgili kuramsal görüşlerin uygulanması yönünde bazı pratiklere ulaşılmış, sözlüğün sözlükbilimi alanında daha kullanışlı hâle getirilmesinin mümkün olduğu sonucuna varılmıştır. *Türk Lügati*nin tenkitli basımında yapılabilecek çalışmalar; tekrarların kaldırılması, madde başı kelimelerin sıralanması/tertib ve müstakil çalışmalar olarak üç bölümde şöyle özetlenebilir:

1. Madde başları ve iç maddeler tekrarlardan kurtarılmalıdır. Bazı kelimelerin türü ve dili ile ilgili aynı bilgiler bir sayfada defalarca yer almaktadır. Tekrarlardan kurtulan eserin de hacmi, makul seviyeye çekilmiş olacaktır. Bir kelimenin varyantlarının ve bilgilerinin tarihsel veya etimolojik sözlüklerdeki gibi bir araya getirilmesi, sözlüğü çok yazı, az bilgi sarmalından kurtaracaktır. Farklı lehçelere bağlı olarak çoğaltılan madde başlarının varyantları lehçe bilgilerini koruyacak farklı işaretlerin yardımıyla bir araya getirilmelidir. Böylece kelimelerin lehçe bakımından karşılaştırılmaları kolaylaşacaktır.
2. Kendinden evvelki kelimelerle eş yazımlı olan Arapça kelimelerin Türkçede kullanılmayan ama Arapça sözlüklerde bulunan çekimli şekillerinin madde başı yapılması, *iştikaki sözlük* anlayışının sözlükte tezahürü olarak Türkçede kullanılan Arapça kökenli kelimelerin Arapça masterlarının alt maddesi yapılması ve her kelimenin alt maddesi olan kelime, kelime grubu veya cümlenin; darb-ı meseller, özel anlam kazanan kelime grupları, kendi anlamını koruduğu kelime grupları, deyimler ve türemiş kelimeler şeklinde sıralanması alfabetik dizgiye aykırı düşmektedir. Bu farklılıkları giderecek şekilde düzenleme yapılmalıdır.
3. Türk lehçelerinde bulunan deyimler ve atasözleri konusunda veya sözlüğün belli bölümlerinin lehçebilim, etimolojik, stilistik vb. sözlük özellikleri çerçevesinde çeviri yazıya aktarımı gibi birçok bağımsız çalışma ortaya konabilir.

Büyük bir veri tabanı hazırlayan Kadri'yi minnetle anarken, sözlük türlerinin birçok örneğini tanıma ve inceleme şansına kavuşan sözlükbilimcilerin Kadri'nin gayretli çalışmasıyla ortaya çıkan eserini dağınık

görü� tenkit etmesini de tabi görmek gerekir. Türk birliğine katkı sunmak isteyen Kadri ile aynı duygu ve düşünceleri paylaşanlar, *Türk Lügatini* Ercilasun'un de açıkladığı gibi sözlükbilimi kurallarına (Ercilasun, 1999, s. 80) göre lehçebilim sözlüğü türünde düzenlemeli, eseri kolay kullanılabilir hâle getirmelidirler. Bu çalışmaları yapacak sözlükbilimciler, hem Kadri'nin arkadaşları Fikret'in ve Hüseyin Cahit'in görevini yapmış olacak hem de Çağdaş Türk Lehçelerinde sözcükbilimin ve sözlükbiliminin tarihi seyrine katkı sunacak değerli bir eseri bilim âlemine kazandırmış olacaktır. Günümüzde Çağdaş Türk Lehçeleri ile ilgili modern çalışmaların ve hazırlanan sözlüklerin öncülerinin bu gibi eserler olduğu unutulmamalıdır.

Kısaltmalar

bk.	bakınız
EŞ	<i>Eser-i Şevket</i>
KT	<i>Kâmûs-i Türkî</i>
DS	<i>Derleme Sözlüğü</i>
KTLS	<i>Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü</i>
s.	sayfa
TDES	<i>Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü</i>
TDK	<i>Türk Dil Kurumu</i>
TL	<i>Türk Lügati</i>
TT	Türkiye Türkçesi
vb.	ve benzeri

Kaynakça

- Aksan, D. (2009). Her Yönüyle Dil, Ana Çizgileriyle Dilbilim. Ankara: TDK.
- Aksoy, Ömer A. (1993) Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü, C. I, 7. baskı. İstanbul: İnkılap.
- Aksoy, Ömer A. (1989) Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü, C. II, 5. baskı. İstanbul: İnkılap.
- Ateş, M. (2017). Eser-i Şevket Transkripsiyonlu Metin İnceleme [452 s. – 572 s.] Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Clauson, Sir G. (1972). An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish, Oxford: Oxford University Press.
- Devellioğlu, F. (1988). Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat, Ankara: Aydın.
- Ercilasun, A. B. (1992). Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü I-II. Ankara: Kültür Bakanlığı.
- Ercilasun, A. B. (1999). Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü Üzerine: *Uluslar Arası Sözlük Bilimi Sempozyumu* Gazimagosa. [Demir N. ve Yılmaz E. (tarihsiz). Uluslar Arası Sözlük Bilimi Sempozyumu Bildirileri, 2. baskı. Ankara: Hacettepe Yayıncılık. 77-81'dan alınmıştır.]
- Eren, H. (1999). Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü, 2. baskı. Ankara: Bizim Büro Basım evi.
- Görel, Ö. (2019). Türk Lügati'nde "Dal" maddesi (Metin-dizinler-sözlük). Afyon Kocatepe Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı.
- Günaydın, A. (2017). Ali Şir Nevâyî'nin Dîvânlarında İnsan Görünümleri. İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türkiyat Araştırmaları Anabilim Dalı.
- Hüseyin Kazım Kadri. (1927). Türk Lügati, Türk Dillerinin İştikakı ve Edebi Lügatleri, I. İstanbul: Devlet Matbaası.
- Kaçalın, M. S. (2011). Niyâzî Nevâyî'nin Sözleri ve Çağatayca Tanıklar (El-Lugatu'n-Neva'iyye ve'l-İstişhadatu'l-Cagata'iyye). Ankara: Türk Dil Kurumu.

- Meninski, Franciscus à Mesgnien, Thesaurus Linguarum Orientalium Turcicae-Arabicae-Persicae, Simurg Yay., İstanbul 2000.
- Mütercim Asım Efendi. (2009). Burhan-ı Katı. (Hazırlayanlar: Mürsel Öztürk & Derya Örs). Ankara: TDK.
- Öbek, A. İ. (2009). *Tarihî Türk Sözlükçülüğünde Dönüm Noktası: [Büyük] Türk Lügati*. Journal of Turkish Studies.
- Somuncu, M. (2020). “Ötüken Türkçe Sözlük’ün Sözlükbilimi Yöntemlerine Göre İncelenmesi, *Kesit Akademi Dergisi*, 6 (24): 204-223. <http://dx.doi.org/10.29228/kesit.44871>
- Şemseddin Sâmî (2015). *Kâmûs-i Türkî*. İstanbul: Çağrı Yayınları. [Dersaadet: İkdam Matbaası. 1317]
- Yavuzaslan, P. (2009). *Osmanlı Dönemi Türk Sözlükçülüğü*. Ankara: Tiydem.